

PAGESOS, MENESTRALS I RENDISTES

Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana

(1702-1861)

Enric Tello Aragay

Tesi de Doctorat dirigida pel

Dr. Emili Giralt Raventós

Departament d'Història Contemporània

Facultat de Geografia i Història

Universitat de Barcelona

Març de 1987

PAGESOS, MENESTRALS I RENDISTES

Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana

(1702-1861)

Volum I

Enric Tello Aragay

Tesi de Doctorat dirigida pel

Dr. Emili Giralt Raventós

Departament d'Història Contemporània

Facultat de Geografia i Història

Universitat de Barcelona

Març de 1987

1. L'anàlisi de Marx sobre el capital usurari.

Un autor coetani dels assajistes catalans de la Revista d'Agricultura Pràctica abans citats, Karl Marx, incloïa en el conjunt de reflexions que pels anys 1857-58 omplien els primers esborralls de la que seria després la seva obra principal el mateix problema que ocupava a aquells. L'orientació del seu esforç intel·lectual s'encaminava, però, en una direcció del tot diferent. Mentre els autors catalans cercaven la fórmula per resoldre "pràcticament" el problema, el Marx del Grun-disse no pretenia obtenir la quadratura del cercle que constantment desviava el fluxe de capitals cap a la indústria i no cap a l'agricultura, sino copsar-ne les causes en relació al temps de rotació del capital i les seves implicacions per a la generació de beneficis (1). I el seu treball analític té un especial interès pel nostre tema pel fet d'haver fornit, entre d'altres resultats, un criteri històric coherent per determinar l'especificitat del capital usurari respecte d'altres formes de capital, el comercial i industrial en particular.

La línia de reflexió esbossada en els esborralls citats parteix de la idea de què el capital procedeix històricament de la circulació i té en el diner llur punt de partida. El primer concepte de capital neix del canvi de diner per mercaderies i mercaderies per diner, molt primerenc:

"...este movimiento de comprar para vender, que constituye la determinación formal del co-

comercio, y convierte al capital en capital comercial, se encuentra en los primeros estadios del desarrollo económico... El movimiento puede tener lugar dentro de los mismos pueblos, o entre pueblos cuya producción no tiene en modo alguno el valor de cambio como presupuesto. El movimiento afecta solamente al excedente de su producción destinada al uso inmediato... El capital comercial es un mero capital circulante...; en esta forma el capital no se ha convertido todavía en el fundamento de la producción." (2)

El capital usurari apareix de seguida associat, en el fil teòric de Marx, a aquestes formes de capital que ell mateix titllarà després d'"antediluvianes":

"Una forma más desarrollada es el capital monetario y el interés del dinero, la usura, cuya aparición independiente pertenece igualmente a un estadio previo."

Ara bé, d'acord amb la prèvia anàlisi de la circulació de mercaderies,

"... está igualmente claro que el simple movimiento de los valores de cambio, tal como se presenta en la mera circulación, no puede realizar nunca un capital. Puede conducir a la sustracción y a la acumulación de dinero, pero tan pronto como el dinero entra de nuevo en la circulación, se disuelve en una serie de procesos de cambio con mercancías que son consumidas..."

Per a que en la circulació el diner cristal·litzi com a

capital comercial i usurari cal que es produeixi una transformació que cau fora del procés de circulació mateix:

"La repetición del proceso desde los dos puntos, dinero o mercancía, no está incluida en las condiciones del cambio. El acto puede ser solamente repetido hasta que ha sido consumado, es decir hasta el momento en que el importe del valor de cambio ha sido cambiado. Él no puede renovarse a partir de sí mismo. La circulación no lleva, por lo tanto, en sí misma el principio de su autorrenovación. Los momentos de la misma están presupuestos a ella, y no son puestos por ella misma. Las mercancías tienen que ser arrojadas a la circulación siempre de nuevo y siempre desde fuera, de la misma manera que hay que añadir leña al fuego."(3)

La condició històrica per al sorgiment del capital comercial i usurari com a tal capital és doncs el d'una producció parcialment orientada cap a la producció de mercaderies:

"... si la aparición de los comerciantes que solicitan el cambio se repite... y se desarrolla un comercio continuo, en el que el pueblo productor practica solamente el llamado comercio pasivo, en cuanto que el impulso para la realización de la actividad creadora de valores de cambio proviene de fuera, y no de la configuración interna de su producción, entonces el excedente de la producción tiene que ser no sólo un excedente casual, que aparece ocasionalmente, sino un excedente constantemente renovado, y de esta forma la misma pro

4

ducción interna adopta una tendencia dirigida a la circulación, a la creación de valores de cambio. La influencia de este proceso es ante todo una influencia desde el punto de vista material. El círculo de las necesidades se amplía; la finalidad es la satisfacción de nuevas necesidades, y de ahí la mayor regularidad y aumento de la producción. La organización de la producción interna es modificada por la circulación y el valor de cambio; pero todavía no está dominada por ella ni en toda su superficie, ni en toda su profundidad. Esto es lo que se llama la influencia civilizatoria del comercio exterior. La medida en que el movimiento creador de valor de cambio abarca la totalidad de la producción depende en parte de la intensidad de esta influencia exterior, y en parte del grado en que los elementos de la producción interna -división del trabajo, etc.- están desarrollados" (4)

Quan, assolit aquest estadi, el diner ja no és merament un medi d'intercanvi simple de mercaderies com a equivalent general, sino que pren consistència pròpia subordinant el propi procés de circulació, funciona ja com a capital:

"Tan pronto como el dinero es colocado como valor de cambio, que no sólo se independiza frente a la circulación, sino que se mantiene en ella, entonces ya no es dinero... sino que es capital (...)

Con ello no se trata de una simple equiparación..., sino de una multiplicación de sí mismo. El valor de cambio se pone como valor de cambio sólo en la medida en que se valoriza, es decir, en la medida que aumenta de valor. El dinero... ha perdido como capital su rigidez, y se ha convertido de una cosa tangible en un proceso..." (5)

Ara bé, de quina manera augmenten de valor el capital comercial i el capital usurari instal·lats permanentment en el procés de circulació? Al llibre Ier d'El Capital trobem nous desenvolupaments d'aquesta línia de reflexió de Marx, malgrat ser només anotacions breus derivades de la consideració d'altres aspectes. En primer lloc, una cosa estava clara per a Marx, i tots els economistes clàssics : la circulació, el mer intercanvi de mercaderies, no produeix cap nou valor. Creure el contrari era, en opinió de Marx, caure en una de les moltes maneres d'entendre de forma fetitxista el capital, atribuint-li la qualitat innata de generar un benefici com el pomes d'ona pomes. En conseqüència, és un tret essencial del capital comercial i usurari el seu caràcter parasitari:

"La forma D-M-D, comprar para vender más caro, aparece del modo más puro en el capital mercantil... Por otra parte, todo el movimiento de ese capital procede dentro de la esfera de la circulación. Y como es imposible explicar por la circulación misma la conversión

de dinero en capital, la formación de plusva
lía, el capital mercantil resulta imposible
si se intercambian equivalentes, y, por lo
tanto, no parece deducible más que de un per
juicio doble inferido a los productores de
mercancías, compradores y vendedores, por el
comerciante que se desliza parasitariamente
entre ellos."

Acuí explicita Marx la que considera diferència fonamental
entre aquesta i la forma parasitària d'actuar el capital usu-
rari:

"Lo que se puede decir del capital mercantil
es aun más válido del capital usurario. En el
capital mercantil los extremos -el dinero lan
zado al mercado y el dinero incrementado sus
traído del mercado- están, al menos, mediados
por compra y venta, por el movimiento de la
circulación. En el capital usurario la forma
D-M-D' se abrevia reduciéndose a los extremos
sin mediar D-D', dinero que se cambia por más
dinero, forma contradictoria de la naturaleza
del dinero y, por lo tanto, inexplicable des
de el punto de vista del intercambio de mer-
cancías." (6)

Acuest pas té especial rellevància pel nostre tema, doncs
implica considerar usurari tot interès derivat de la mera cir
culació de diner per diner, això és definir la usura precisa-
ment com a l'interès del diner o el capital a interès. Que el
tipus d'interès fos més alt o més baix no introdueix cap dife

rència essencial sota aquest punt de vista. Com va observar Joseph A. Schumpeter, (7) la consideració moral i teòrica de Marx de l'interès en tant que interès del diner és en aquest punt idèntica a la d'Aristòtol (i les llargues cites del filòsof grec i de Martí Luter cada cop que Marx s'ocupa del tema ho deixen ben clar); però en Marx aquest plantejament fou motivador de tot un intens treball de recerca analítica totalment absent en l'obra d'aquell.

Ara bé, quin és el criteri analític que diferencia radicalment el préstec usurari, l'"interès del diner", de posem per cas el préstec bancari capitalista? Una vegada més la línia divisòria no passa pel sistema financer com a tal, l'esfera de la circulació en general, sino per les connexions entre producció i finances. L'"interès del diner" és usurari en la mida que pertany a

"... las formas intermedias en las que el plus trabajo no se extrae del productor por coacción directa, pero tampoco se ha instaurado todavía la subordinación formal de aquel al capital. En estos casos el capital no se ha apoderado todavía directamente del proceso de trabajo. Al lado de los productores independientes que practican sus oficios o labran la tierra con un trabajo de tipo tradicional, ancestral, aparecen el usurero o el mercader, el capital usurario o el capital mercantil, el cual los chupa parasitariamente."

I afegia una consideració històrica molt important:

"El predominio de esa forma de explotación en una sociedad excluye el modo de producción capitalista, hacia el cual, por otra parte, puede constituir transición..." (3)

Era en el llibre IIIer de El Capital, que no arribà a publicar, on Marx havia reservat dos capítols sencers per desenvolupar en extens aquesta anàlisi del capital mercantil i el capital usurari. Però segons el testimoni d'Engels, els capítols XX de la secció quarta i XXXVI de la cinquena referents respectivament a la consideració històrica del capital comercial i usurari, eren de tot el material del llibre III, dels més acabats pel propi Marx. (9)

Reprenent el fil del segon d'aquests capítols dedicat íntegrament al capital usurari, Marx parteix de la idea, ja exposada, de què "el capital a interès o capital usurari", juntament amb el seu "bessó" el capital comercial, constitueixen "les formes antediluvianes del capital que procedeixen de molt lluny el règim de producció capitalista" i apareixen "en les formacions econòmiques de la societat més diverses".

Dues son, segons ell, les formes característiques -que no úniques- del capital usurari:

"primera, la usura mediante préstamos de dinero hechos a los grandes dilapidadores de la época, principalmente los terratenientes;

segunda, la usura mediante préstamos de dinero hechos a los pequeños productores que se hallan en posesión de sus propias condiciones de trabajo, entre los que se cuenta el artesano, pero muy específicamente el campesino." (10)

Ja que era la pagesia la classe que en totes les societats precapitalistes integrava la majoria del sector de petita producció familiar. En el segon cas l'interès del capital usuari succiona excedent directament d'aquests petits productors, en el primer capta excedent apropiat prèviament per les classes benestants.

"El usurero puede embolsarse aquí bajo la forma del interés todo lo que exceda de los medios más elementales de subsistencia (que formarán más tarde el salario) de los productores (excedente que más adelante se presentará bajo la forma de la ganancia y la renta del suelo)..." (subratllat meu, E.T.).

El motiu pel qual els mecanismes usuraris són en principi susceptibles d'apropriar-se tot l'excedent de les explotacions familiars pageses i menestrals s'explicita una mica més endavant:

"... el usurero no conoce absolutamente más límite que la capacidad de rendimiento o la capacidad de resistencia de los necesitados de dinero." (11)

Els dos límits teòrics amb què topa són, per tant, la ca-

pacitat de les explotacions pageses i menestrals de generar excedent a partir de llurs específiques condicions de producció, d'un cantó, i la pèrdua definitiva dels medis per produir per part de les mateixes, de l'altre. Però aquests són límits teòrics absoluts, ja que el propi Marx introdueix en un altre moment la coexistència habitual de l'exacció usurària amb d'altres formes de detracció d'excedent, en particular la senyorial i la fiscalitat reial:

"... el verdadero terreno, el grande y peculiar terreno en que germina y florece la usura es la función del dinero como medio de pago. Toda prestación en dinero, todo canon de la tierra, tributo, impuesto, etc., que vence dentro de un determinado plazo plantea la necesidad de un pago en dinero. Asi se explica que la usura en gran escala se desarrolla ... a la sombra de los recaudadores de contribuciones... Luego, con el comercio y al generalizarse la producción de mercancías, va desarrollándose la separación en el tiempo de los actos de compra y de pago (...) Pero la usura se convierte, a su vez, en el medio principal para que siga desarrollándose la necesidad del dinero como medio de pago, puesto que hunde más y más al productor en el pantano de las deudas y le priva de los medios de pago normales al impedirle mediante la carga de los intereses que pueda mantenerse ni siquiera en la vía de su reproducción normal." (12)

Per tant la condició fonamental de la usura consisteix en la succió parcial o total d'excedent dels petits productors pagesos i artesans (i "existien grans diferències tant en el referent al tipus d'interès com en quan al concepte d'usura", reconeixia el propi Marx) (13), de forma directe o per captació d'altres formes d'exacció precapitalistes, però sempre mantenint-se el capital usurari en una posició externa al procés de producció:

"El capital usurario, bajo esta forma en la que se apropia en realidad de todo el trabajo sobrante de los productores directos sin alterar el régimen de producción; en que la propiedad o la posesión de los productores sobre las condiciones de trabajo -y el sistema de pequeños productores aislados que a él corresponde- constituye una premisa esencial; en que, por tanto, el capital no impera directamente sobre el trabajo ni se enfrenta, por consiguiente, a éste como capital industrial; este capital usurario arruina este régimen de producción, paraliza las fuerzas productivas en lugar de desarrollarlas y al mismo tiempo eterniza este estado de cosas lamentable, en el que la productividad social del trabajo no se desarrolla, como en la producción capitalista, a costa del trabajo mismo." (14)

D'ací llur caràcter parasitari:

"La usura centraliza las fortunas en dinero

allí donde se hallan diseminados los medios de producción. No altera el régimen de producción, sino que se adhiere a él para chupar su sustancia como un parásito, y lo arruina. Lo deja exangüe, enervado, y obliga a la producción a desarrollarse bajo condiciones cada vez más deplorables." (15)

i profundament conservador:

"La usura, como el comercio, explota un régimen de producción dado, no lo crea, se comporta exteriormente ante él. La usura procura conservarlo directamente para poder explotarlo de nuevo una y otra vez, es conservadora, acentúa cada vez más su miseria." (16)

Això darrer hem tingut ocasió d'observar-ho a bastament en l'estudi del sistema censalista a la Segarra. Però malgrat aquest tret intrínsecament conservador i autoperpetuador com a forma d'explotació específica, el creixement del capital usurari i l'expansió del seu bessó el capital comercial poden també contribuir a generar llur pròpia dissolució. A fi de comptes aquest és un tret característic del creixement excessiu de qualsevol paràsit: destruir l'hoste i, en conseqüència, auto-destruir-se. Pel que fa al capital usurari, això pot succeir per dues vies paral·leles principals, a les que Pierre Vilar ha dedicat part d'un brillant esquema sobre la transició del feudalisme al capitalisme (17): "quan menys sigui la forma mercaderia la forma general del producte més difícil es d'obtenir

el diner" i més pot l'usurer aprofitar-se de la situació, observava Marx; però l'expansió de la circulació mercantil i dels mecanismes financers acaba provocant una igualació progressiva, i una devallada general, dels tipus d'interès i dels marges de guany comercial. És una altra manera de dir que en el model conceptual de Marx el creixement d'aquests bessons antediluvians és en relació històrica inversa amb el grau de desenvolupament capitalista de la societat.

D'altra banda, en desintegrar i destruir les formes de producció i les relacions de propietat de la vella societat, pot ajudar a créixer, en la mida en què ja hi siguin presents al sí de la mateixa, formes de producció noves. Això pot observar-se també des de varis angles, per exemple com a separació entre treballadors i medis de producció, o com a vehicle de formació de patrimonis monetaris independents de la propietat territorial i amb majors possibilitats d'orientar-se en un sentit diferent al sobreconsum improductiu feudal. Marx mateix va dedicar a aquests processos els coneguts capítols vint-i-quatre i vint-i-cinc del llibre primer de El Capital. Tot i l'important esforç de recerca realitzat d'aleshores ençà per aprofundir en el coneixement de tots aquests processos de transició, el tema resta lluny d'ésser tancat.

El que interessa anotar en aquest breu recull de les idees de Marx sobre el capital usurari és que tots aquests processos

de transició al capitalisme que les formes d'explo^{ta}ció usura^{ria}ries poden afavorir, segons la intenció analítica d'aquest autor, 1er no són de cap manera resultat o producte de la lògica del funcionament dels mecanismes usuraris, conservadors per naturalesa del medi pre-industrial en el que sorgeixen i del que es nodreixen; i 2^{on}, no són, en tant que derivacions indirectes, una conseqüència obligatòria o necessària capaç de donar lloc a una evolució unilineal. El resultat és en qualsevol cas el d'una constel.lació complexa de factors. Factors que, a més, corresponen a diferents plans de l'anàlisi històrica. És a dir, són evidentment econòmics però també demogràfics, jurídics, socials, polítics i culturals.

Si la meua interpretació de la crisi final del sistema censalista a la Catalunya central no és incorrecta, el resultat de la mateixa no fou indiferent a les actituds mantingudes en el procés per censataris i censalistes, de la mateixa manera que aquestes es relacionaven amb les conjuntures econòmiques que es succeïren des de finals del segle XVIII a la segona meitat del XIX.

I les polèmiques entorn al crèdit rural a les que m'he referit breument formaren també part del procés mateix. Marx va copsar-ne les claus teòriques fonamentals:

"El desarrollo del sistema de crédito se opera como una reacción contra la usura. Pero es to no debe interpretarse de un modo falso..."

El sistema de crédito no significa ni más ni menos que la supeditación del capital a interés a las condiciones y a las necesidades del régimen capitalista de producción." (18)

Això suposava, en primer lloc, l'eliminació de les traves jurídiques al tipus i condicions de l'interès, necessàries en el sistema creditici antic precisament perquè la separació en tre capital i producció familiar dispersa no fixava altre límit econòmic a l'explotació usurària que la ruïna total dels petits productors dels que, en definitiva, partia tot l'excedent susceptible d'ésser apropiat per les diferents formes de detracció pre-capitalista que competien entre sí per aital fi ta:

"Los iniciadores del moderno sistema de crédito, en vez de partir de la excomunió del capital a interés en general parten, por el contrario, de su expreso reconocimiento." (19)

Si a la llarga el resultat fou una certa moderació general dels tipus d'interès, això és degut a les diferents funcions assumides pels capitals bestrets en el conjunt del cicle productiu i reproductiu. En realitat el capital comercial i el capital usurari havien deixat ja de ser formes independents de capital per esdevenir purament funcions específiques del procés de reproducció del capital subordinades al cicle productiu dominat pel capital industrial:

"Lo que distingue al capital a interés, en

la medida en que éste constituye un elemento esencial del régimen capitalista de producción, no es, en modo alguno, la naturaleza o carácter de este mismo capital. Son simplemente, las distintas condiciones en que funciona y también, por tanto, la forma totalmente distinta del prestatario que se enfrenta al prestamista de dinero." (20)

En conseqüència, en la mida en què subsisteixen "bosses" de petita producció familiar al si d'una societat ja dominada pel sistema capitalista, o en vies de ser-ho, l'explotació usuarària no solament pot subsistir, sino fins i tot expandir-se encara més alliberada ara de límits institucionals:

"En general, el capital a interés se adapta, bajo el sistema moderno de crédito, a las condiciones propias de la producción capitalista. La usura, como tal, no sólo subsiste, sino que en los pueblos de producción capitalista desarrollada se la libera de las trabas a que la sujetaba toda la legislación antigua. El capital a interés conserva la forma de capital usurario frente a las personas y las clases o en condiciones en que los préstamos no se ajustan ni pueden ajustarse al sentido del régimen capitalista de producción; en que se toma dinero a préstamo por razones de penuria individual, como en los montes de piedad; en que se presta dinero a la riqueza placentera para que lo dilapide; en casos en que se trata de productores no capitalistas, de

pequeños campesinos, artesanos, etc., es decir, de productores directos que poseen aún sus propias condiciones de producción; y finalmente, allí donde el mismo productor capitalista opera todavía en una escala tan pequeña que se acerca mucho a aquellos productores que trabajan para sí mismos." (21)

El criteri analític de Marx permet entendre llavors l'aparent paradoxa de que amb la transició del vell sistema hipotecari d'Antic Règim al crèdit capitalista es produís una simultània extensió de les pràctiques usuràries tradicionalment identificades com a tals.

En resum, l'anàlisi de Marx resulta força útil per a l'historiador que cerqui aclarir teòricament la veritable naturalesa del vell sistema hipotecari, i copsar en la seva complexitat la significació del desenvolupament capitalista en aquest terreny, pels següents motius: 1er, forneix un criteri analític sòlid i coherent per identificar l'especificitat de l'explotació usurària, a diferència de la mera consideració del tipus d'interès pres aïlladament de les condicions de producció; 2on, permet diferenciar clarament, sota una perspectiva històrica, el capital usurari com a forma pre-industrial del capital bancari o financer que funciona al si d'una societat capitalista industrial -i, per tant, comparar els respectius tipus d'interès no quantitativament sino per llur diferent significació estructural-, en lloc de la tendència a retrotraure al passat

les formes capitalistes avançades de la nostra societat; 3er, com a conseqüència de tot l'anterior, permet considerar el vell i el nou sistema creditici, també en quant a les seves implicacions socials i ideològiques per als subjectes implicats, sense caure en les dues deformacions ideològiques més comunes en aquest camp, la romàntica que idealitza el vell per contrast amb l'enduriment de cor del nou, i l'apologia indirecte del nou presentant l'antecessor com a Prometeu encadenat per l'obscurantisme medieval; finalment, i com a darrer corollari, permet superar la perplexitat que suposa observar en la fase de transició la coexistència d'usura tradicional i nou sistema de crèdit sota la l'angle bé d'una contraposició massa rígida entre vell i nou sistema, bé partint de la idea de continuïtat històrica de les diferents formes de capital.

2. El sistema censalista sota la perspectiva històrica

L'estudi del sistema censalista de l'antiga Corona d'Aragó, i del censo consignativo de Castella, amb totes les seves variants, està tot just encetat per la historiografia. Els primers treballs d'aproximació al tema sota una perspectiva historiogràfica moderna han partit generalment de l'escatiment de la formulació jurídica, els mecanismes legals i la terminologia particular d'aquests instruments, per tal de poder procedir a una exploració més sistemàtica de les voluminoses fonts

notarials, cadastrals i privades que contenen informació al respecte.

Pels censals i violaris de l'antiga Corona d'Aragó podem situar l'inici d'aquesta tasca en un parell de treballs d'Arcadio Garcia Sanz del 1961, en els que bàsicament es definia el censal sota el punt de vista contractual com la compra del dret a percebre una pensió anual en metàl·lic amb dret de retracte per part del venedor i amb una garantia hipotecària per al comprador. El caràcter generalment personal d'aquesta hipoteca era la principal diferència amb el cens consignatiu castellà. En tant que préstec hipotecari, Garcia Sanz subratllava les característiques de redempció facultativa per part del deutor i la perennitat de l'obligació per ell contreta. La dita naturalesa potestativa de la redempció distingiria el censal del préstec pròpiament dit, donant-li un caire clarament rendista. La hipoteca no garantia el capital sino la pensió. (22)

La clàusula de millora, per la qual el censalista podia exigir al censatari una nova hipoteca o nous fiadors, tantes vegades com volgués a partir d'un determinat plaç relativament curt, conculcava, però, aquell caràcter potestatiu de la redempció pel censatari. La multa que podia imposar-li el censalista cas de no ser satisfet equivalia de fet a un retorn forçat del principal. (23)

Segons Garcia Sanz el violari era un censal amb la parti-

cularitat de durar una o dues vides i haver mantingut durant tota l'Edat Moderna l'alt for del 14,2857% que havia sigut calculat com el doble del censal al llarg del segle XV. (24) La interpretació que feia d'això darrer era considerar que en els violaris, a l'interès com a censal es sumava una quota d'amortització, (25) cosa que resulta poc plausible ja que hauria exigit un termini fixe de prescripció de l'obligació. Quan el censal tenia el for del 5% els violaris haurien d'haver prescrit al cap d'onze anys de creats, i al cap de nou després del 1750. Una o dues vides són plaços molt més llargs i indeterminables. A més, d'existir una tal amortització els pactes de millora exigibles pel perceptor de la renda vitalícia haurien d'haver estat considerats increïblement abusius -i enormement lesius del dret de redempció gaudit pel censatari- en forçar al retorn de tot el principal per poder-se deslliurar de l'obligació. (26)

El que s'escapa en la consideració d'Arcadio García Sanz és precisament la relació inversa entre tipus d'interès i durada del mateix que es posa de manifest en el contrast entre censal i violari. D'altra banda, la no consideració de les venudes a carta de gràcia com a mecanisme que garantia el cobrament de la venda i oferia a la vegada una via d'actualització de la mateixa, amb mecanismes legals que conculcaven altre cop la facultat de redimir a voluntat del censatari, impedi a l'a

proximació d'aquest autor assolir el cor del sistema censalis-
ta i destriar-ne la naturalesa en tant que forma econòmica.
Un exemple de la insuficiència d'aquesta aproximació jurídica
és la seva interpretació de la rebaixa del tipus d'interès
del 5 al 3% com a causa de la fi del censal en tant que fona-
ment del crèdit privat. (27)

Noël Salomon, en el seu excel·lent estudi sobre la vida
rural a Castella en temps de Felip II publicat el 1964, no va
dubtar en considerar el censo al quitar com un exemple típic
del que Marx anomenava 'capital usurari', inserit en la hibri-
dació d'estructures feudal-burgeses característica del XVI cas-
tellà. (28) Això suposava anar directe al nus de l'assumpte,
però fora d'aquest apunt el tema no podia trobar espai per a
un ulterior desenvolupament en l'obra de l'hispanista francès.

Deu anys més tard aparegueren publicats dos treballs im-
portants que partint d'angles diferents toparen amb el proble-
ma: el de Bartolomé Clavero sobre el mayorazgo castellà i el
d'Emiliano Fernández de Pinedo sobre el País Basc.

Clavero adoptava d'entrada també la caracterització del
cens consignatiu com a 'usurari': "configura, junto a otros
institutos, un expediente simulado para el ejercicio de la
usura." (29) Reconeixia, ensems, que era un tema complicat ja
que "el término censo, significando simplemente renta, fué de
aplicación a institutos heterogéneos." Aquests dos trets con-

traposats del cens consignatiu en tant que pràctica usurària i punció rendista de regust feudal no els presentava solament com una qüestió terminològica; el problema estava en identificar amb precisió l'origen i les formes de l'exacció a què el censal donava lloc per tal d'esbrinar-ne la naturalesa.

La via d'apropament al tema de Clavero era el mayorazgo, i sota aquest punt de vista proposava plantejar la "qüestió del cens" en dues vessants: quan "el mayorazgo entrega el principal y recibe la renta", i quan "el mayorazgo necesita el principal, suponiendo su recibo la hipoteca de un bien del mayorazgo y el pago de renta a cargo del mismo..." El primer cas no ofereix massa problemes un cop identificada la figura censualista com a bàsicament usurària:

"...es... expresión derivada de la clasificación doctrinal de éste como especie de engajenación para evitar la cuestión de la usura que supondría su consideración realista como préstamo."

Una exacció d'origen usurari que s'afegia a la renda feudal i conformava amb aquesta el nucli econòmic del mayorazgo. (30) Major aclariment requereix, en canvi, el segon cas ja que, en virtut del règim d'irresponsabilitat patrimonial propi del mayorazgo, el censualista no podia apropiarse del bé consignat cas de no ser-li satisfeta la pensió. Això portava a Clavero a considerar que la institució del cens consagrava

"... la situación hegemónica de la propiedad territorial feudal respecto al capital comercial y usurario." (31)

La irresponsabilitat patrimonial afectava però únicament a l'execució definitiva dels béns immobles consignats pel cens. Les rendes del patrimoni vinculat podien ser objecte de segrest i administració judicials, assignant-se al titular només una part. El cas dels Sentmenat estudiat per Eva Serra ho demostra en un cas català, (32) en els quals la prohibició d'alienar propietats vinculades de la noblesa era de tota manera menys estricta.

Sense negar la importància d'aquesta protecció jurídica dels patrimonis nobiliaris, convé recordar que alienar la renda en lloc dels béns patrimonials no era, a fi de comptes, un comportament massa allunyat del que acostumaven a adoptar els censalistes en les execucions de propietats no vinculades. Més que en la barrera de la vinculació, la qüestió més important a discernir és la diferent naturalesa d'una i altra detracció usurària, la directa sobre els productors i la indirecta sobre les classes al seu torn exactors de renda feudal. Aquesta segona, anotava Clavero, operava una redistribució de la renda feudal parcialment "captada" pel capital comercial i usurari:

"... si nos preguntamos sobre la procedencia de dicho valor, nos encontraremos de nuevo

con la renta feudal...; el censo se remite, en último término, a la renta feudal... Lejos de centrarse en una oposición 'nobleza/burguesía'... esta historia no es sino historia interna, frente al conjunto de la población sometida a la renta feudal." (33)

La darrera afirmació subratlla el caire "antic" o pre-capitalista de la institució censual, però entesa massa rotundament deixaria llavors en la penombra la naturalesa del cens com a ingrès i com a exacció directa sobre els productors pagesos o artesans. Estretament unida a l'exacció feudal (i fiscal), la renda usurària captada pel sistema censualista constituïa tota una altra forma de detracció.

La caracterització usurària del cens era bastant menys clara en el llibre d'Emiliano Fernández de Pinedo publicat el mateix any. Aquest autor s'endinsava en el tema sota l'epígraf de "crèdit agrícola" i en un capítol sobre "la formació del mercat interior i l'acumulació de capitals procedents de la terra." El tractament era una primera presentació de caire més aviat descriptiu, però més consistent empíricament que les anteriors.

Partia de l'obtenció de crèdit per la pagesia hipotecant terres, bestiar, eines o la propera collita. La demanda d'aquest crèdit era generada per necessitats derivades del "consum" o de la "producció" -però en aquest darrer cas no diferen

ciava entre reposició i veritable inversió de capital-, afegint-hi més endavant l'heretament patrimonial. El finançament podia obtenir-se

"... a corto plazo, en general pequeñas sumas pero a elevadísimo interés, o a plazo in definido y bajo rédito." (34)

Uns i altres haurien determinat tota una xarxa de préstecs estesa bàsicament per arrendataris del delme, tractants de bestiar i una part dels amos de la terra. "Prestamistas a la miseria, sin duda", afegia Fernández de Pinedo. (35) Però pocs ratlles després es precisava que aquesta caracterització, i ha ver considerat abans conjuntament pràctiques usuràries a curt termini i censualisme, no implicava la caracterització com a usuràries de totes aquestes activitats. Entre en els préstecs a curt termini hom podria trobar interessos del 55 o el 79 %, amb els censos deia Fernández de Pinedo que

"... no he encontrado tipos usurarios, ni quejas de que se anotasen en las escrituras cantidades superiores a las que realmente en tregaba el prestamista." (36)

Això volia dir definir 'usura' pel tipus d'interès considerat en ell mateix, i excloure per tant d'aquest concepte el cens consignatiu. Però l'opinió de l'autor sobre aquest punt era encara vacil·lant, probablement per ser el d'aquest llibre un discurs construït a partir d'un primer treball sòlid

sota el punt de vista empíric. Aquest material presentava casos en què el pagament de les pensions representava una mossegada molt considerable als ingressos de la terra obtinguts pel pagès (37) i en els quals, tot i tractar-se d'un for anual relativament baix, s'arribava finalment a processos d'execució.

Fernández de Pinedo anotava llavors:

"En el caso de los censos hipotecarios, la práctica de la usura no iba, en contra de lo que se podía pensar, en el tipo de interés, bastante bajo, sino en las condiciones de ejecución." (38)

En el moment de vendre, el pagès estava completament en mans dels posseïdors de capital, els quals podien fer-se amb les seves terres gaudint d'una considerable rebaixa en el preu. Però aquesta constatació portava a Fernández de Pinedo a una conclusió força inconsistent amb el seu propi material empíric i amb el treballat per altres autors. El cens consignatiu hauria cercat, "más que el pago de los intereses, la posesión de tierra." Unes pàgines abans el mateix autor prenia nota de com l'Església, que controlava aproximadament la meitat dels censos consignatius, tenia en canvi molt noves terres al País Basc. "Ignoro por qué motivos", afegia, "pero cada vez que un campesino se veía obligado a vender, los beneficiados procuraban convertir los bienes que se les adjudicaban en dinero contante y sonante que reinvertían en un nuevo censo." (39)

Al final de l'apartat sobre crèdit agrícola, una reconsideració general assajava determinar la naturalesa del cens consignatiu. Era, segons Fernández de Pinedo, una forma de succionar excedent que impedia una acumulació en mans dels pagesos propietaris, però fent-la possible en unes altres mans. La manera com aquesta succió es produïa i com s'empraven els capitals acumulats pels censalistes, eren qüestions que restaven sense resposta.

El mateix any es publicava la comunicació d'aquest autor al Primer Col·loqui d'Història Econòmica d'Espanya sobre la desamortització al País Basc, en la que presentava un exemple d'aquella acumulació via censos consignatius: "Del mismo modo que los prestamistas de los campesinos, a la hora de la ejecución, se quedaban con las tierras hipotecadas de éstos, los tenedores de la deuda municipal obtuvieron bienes concejiles." El cens hauria estat, juntament amb la renda de la terra per un cantó, i la usura de l'altre, un dels tres mecanismes de succió d'excedent i d'expropiació del petit pagès (el primer i el darrer afectant sobretot al petit arrendatari, i el cens consignatiu al petit propietari parcel·lari. (40)

Aquestes primeres aportacions al tema de Fernández de Pinedo, malgrat la seva innegable vàlua, introduïren el problema d'escindir i contraposar els conceptes de crèdit i usura, tendint a definir aquesta segona a partir de l'imprecís i in-

suficient criteri del tipus d'interès. Per implicació, això portava a no qüestionar la idea de continuïtat històrica de les diferents formes d'acumulació de capital en el procés de transició al capitalisme.

Els tres problemes esmentats es mostraren amb més claredat encara a les comunicacions a les Primeres Jornades de Metodologia Aplicada a les Ciències Històriques de 1975 que s'ocupaven del tema.

Felipe Ruiz Martín avançà la hipòtesi segons la qual en els segles XV i XVI els censos consignatius haurien estat utilitzats en bona mida a Castella per realitzar inversions productives que estimularen el creixement, no sent fins al segle XVII i primer terç del XVIII quan es demandarien sobretot per subsistir i es concedirien amb la intenció d'acaparar béns hipotecats. (41) Aquesta és una versió força més optimista del XVI castellà que la donada per Ramón Carande, el qual recordava, precisament en relació amb les diferents càrregues que atossigaven a la pagesia (el cens consignatiu inclòs), i a la tendència rendista dels qui les percebien, la tesi keynesiana de que el creixement s'associa amb fases d'inflació de beneficis i no d'inflació de rendes. (42) També Jaume Vicens Vives havia considerat parasitària la institució del censo al quitar seguint el testimoni dels arbitristes i plantejant l'activitat censual com a factor co-productor de la decadència de Castella

i de la crisi agrària valenciana posterior a l'expulsió dels moriscs. (43) I en la mateixa línia se situen les reflexions de Pierre Vilar. (44)

En qualsevol cas, aquesta contraposició dels efectes estimulants o inhibidors del creixement produïts per les pràctiques censuals en els segles XVI i XVII planteja el problema de les causes, que Ruiz Martín situava en el propi sistema de crèdit. La virtualitat activadora dels censos en el XVI hauria residit en el fet d'haver estat un sistema de crèdit privat, mentre en el XVII hauria estat sobretot l'adulteració d'aquest pel crèdit públic el factor que hauria catalitzat la seva posterior orientació parasitària, desviant capitals del comerç i la producció cap a l'Estat. Com ho diu l'autor mateix, el seu argument va de dalt a baix: l'esfondrament agrícola i manufacturer de Castella hauria estat produït per causes d'ordre financer.

B. Escandell Bonet també partia, en la seva comunicació a les mateixes jornades, de la consideració del censualista com a

"... otra categoría especial de financiero moderno, no cambista, ni mercader-banquero, ni usurero..." (45)

El cens consignatiu era axiomàticament considerat un sistema de crèdit hipotecari privat, no tenint res a veure aquest sistema, també per definició, amb la usura. La seva presenta-

ció jurídica com a renda era purament fruit de controvèrsies doctrinals destinades a dissimular la condició de préstec a interès que

"... una secular tradición de doctrina canónica confundía siempre con la reprobada usura. Argucias dialécticas, en el fondo, ingenuas y, de hecho, necesarias para adaptarse a la incontenible realidad de las circunstancias económicas." (46)

Capital no n'hi hauria hagut més que un, força econòmica motriu de la riquesa d'incontenible realitat, cercant desfermar-se de les cadenes amb que els ingenus volien tenir-lo subjecte, i demanant només a canvi uns interessos que res tenen a veure amb la reprobada usura. Per aquest camí, s'escamoteja tota explicació i se la substitueix per l'apologia indirecta de l'estat de coses present. (47)

La tercera comunicació tocant el tema presentada a les Jornades del 1975 per José Ferreiro sobre Galicia era més consistent empíricament, però patia també de la mateixa mena de mals d'ordre teòric. Cercava la construcció d'una tipologia del 'crèdit popular' de l'Antic Règim i partia del reconeixement de tres formes de relació creditícia: els censos, les obligacions i les vendes de renda. Però en lloc de reconstruir el funcionament de tot el sistema de crèdit interrelacionant entre sí cada una d'aquestes peces, Ferreiro adoptava el criteri

de separar els que considerava instruments de crèdit "pur" de les formes híbrides o "impures". El crèdit "pur" hauria estat el prêt amical concedit avantatjosament per a les dues parts entre poderosos. En el cas de les obligacions-préstec, caracteritzades per ser (com els debitoris) a molt curt termini i sense al·lusió a l'interès (probablement ocult en el valor total del mateix préstec), això el portava a deixar de banda totes aquelles que podien ser resultat de deutes anteriors acumulats o podien donar lloc a una posterior transformació en cens consignatiu. El motiu adduït -que no hi hauria hagut una completa "llibertat d'elecció" per les dues parts- és un bon exemple de superedificació de realitats econòmiques a criteris jurídics abstractes en la construcció d'un discurs historiogràfic.

Les vendes de renda (alienacions de fruits o rendes en metalls similars a les vendes a carta de gràcia, però sense dret de retracte i de redempció més problemàtica encara) tampoc podien considerar-se, segons aquell criteri, veritables instruments de crèdit en no existir formalment una relació fixa entre capital i renda. Segons Ferreiro, no eren més que càrregues territorials de caire semi-feudal malgrat que la possibilitat de redempció (absent en la lletra del contracte però real a la pràctica) era un argument a favor de llur consideració com a préstec.

Ara bé, si el mòbil de la venda d'una renda era un deute anterior, via obligació o via cens consignatiu, cosa força probable, llavors el preu de la venda (que el censualista no lliurava en realitat al censatari en compensar aquell deute) es relacionava clarament com a "principal" amb la renda venuda que n'era l'interès. La no existència de relació jurídica fixa capital-interès permetia precisament l'obtenció d'interessos força més alts dels legalment acceptats. Les raons que segons Ferreiro addueixen els "venedors" d'aquestes rendes quan tractaven de redimir-les eren "la posesión continuada y lo barato del precio." La primera raó subratlla la ficció jurídica de la suposada venda, la segona el caràcter usurari de la relació establerta. El propi Ferreiro ho reconeix en aquest cas:

"Fué seguramente (la practica de les vendas de renda) el medio más factible -¿tendremos que decir único?- de obtener dinero sin despojarse de su propiedad que se le ofreció a los más humildes labradores del entorno santigués. Como instrumento de crédito no cabe duda que es burdo, tosco, arcaico, anacrónico y definitivamente explotador y usurario en su sentido más peyorativo." (43)

La contraposició d'unes vendas de renda semi-feudals, usuarries i anacròniques i un cens consignatiu modern i amical fa però figa de seguida que es consideren els mecanismes que de fet condueixen del segon al primer contracte, funcionant els

dos purament com a peces diferents d'un mateix sistema.

El cens consignatiu era, naturalment, la forma contractual que més s'adequava al préstec amb "llibertat d'elecció" per les dues parts que Ferreiro s'havia proposat trobar. Un instrument, deia, fet per ser redimit. Però unes línies abans d'aquesta afirmació havia de reconèixer que era precisament la llarga durada el que caracteritzava aquest instrument. "Hemos visto", escrivia, "censos del XVI perdiéndose en el horizonte del siglo XIX", i "ese es el motivo de que las escrituras sean tan puntillosas; es preciso abroquelarlas contra el paso del tiempo..." Però si era realment "un instrumento hecho para la redención", ¿per què es redimia tan poc?

Un article d'Eugenio Císcar Pallarés publicat el mateix any 1975 a la revista Estudis demostrava que, com a mínim en el cas valencià que analitzava, el censal no era pas únicament un instrument de privilegiats. (49) Císcar no abordava el tema sota la perspectiva del crèdit sino de l'endeutament pagès heretat i regenerat amb l'expulsió dels moriscs i el posterior repoblament refeudalitzant. Les tres quartes parts dels habitants de les quatre poblacions de la baronia d'Alberique estudiada apareixen als llibres de deutes del segle XVII. De les mateixes fonts s'en desprenia que la càrrega

"no solo no la pueden llevar sino que monta más que el valor de sus haciendas..." (50)

Dos anys després apareixia a la mateixa revista un treball molt interessant de José Ubaldo Gómez sobre els censos consignatius a Astúries entre 1680 i 1720. (51) El funcionament dels diferents mecanismes jurídics connectats entre sí a la terranyina censualista era aquesta vegada molt convincentment interrelacionat.

El percentatge de redempcions de censos consignatius fou a Astúries irrellevant (un 11,32% dels censataris), i encara la immensa majoria dels qui redimiren hagueren de vendre béns per fer-ho. Pocues redempcions i mitjançant la cessió d'immobles és una imatge força més real que els núvols celestials de la lletra jurídica d'un contracte suposadament amical, d'avantatges mutus i fet per a la redempció.

La fi habitual del contracte era més aviat tota una altra. Podia ser provocada pels propis censualistes, venent els títols de cens consignatiu. Un 31,9% de tot el capital censual fou transferit d'aquesta forma a Astúries en el període citat, i un 93% del mateix anà a parar a mans de l'Església. Una vegada més s'ens presenta el mateix comportament: abans d'iniciar un llarg procés d'execució dels censataris insolvents, els censualistes laics preferien de vegades traspasar els títols a l'Església que podia lliurar-los molt més ràpidament les quantitats en metàl·lic que els urgien. L'execució, a més de ser lenta, era una via d'acumulació de béns immobles (si hom els retenia en

lloc de tornar-los a vendre) i no de numerari.

De tota manera, les execucions de censataris foren nombroses, promogudes per l'Església en el 87% dels casos i representant un 21,8% del capital censual. Dels 600 processos estudiats per l'autor cap va obtenir una sentència favorable al censatari.

Vençuts un cert nombre de plaços i a instància del censalista el governador iniciava el procés. Quan els béns del censatari eren subhastats el censalista podia escollir -en flagrant contradicció amb el suposat poder decisorí del censatari sobre la redempció- entre fer-ho per una quantitat equivalent als rèdits impagats, continuant vigent el capital, o bé igual a aquests més el principal. En qualsevol dels dos casos calia afegir el valor de les dècimes, costes i salaris del plet. Poca cosa podia fer el censatari que en el moment de signar el contracte havia acceptat tot això, i també la renúncia a qualsevol llei que pogues afavorir-lo. (52)

En subhastar-los, els béns sofrien una considerable desvalorització, raó per la qual era només el censalista qui acostumava a concórrer-hi. El censatari només tenia tres possibles sortides, totes conduint al sotmetiment a l'altra part. Una era fer cessió directa davant de notari dels béns hipotecats al censalista mitjançant la ficció jurídica d'una retrovenda, per tal d'evitar haver de carregar a més amb les despeses de

la via executiva. Això podia anar acompanyat de la transformació del cens en una renda alienant la parcel·la el censatari però romanent a la vegada en el conreu de la mateixa com a parcer i mantenint el dret de retracte (mecanismes, tots ells, anàlegs a les vendes a carta de gràcia catalanes). Aquest segon no era gaire diferent del que s'esdevenia quan el censatari, mancat d'altres possibilitats, deixava seguir la via executiva sense prendre cap iniciativa. Un cop subhastats els béns, el nou propietari

"... por supuesto, de mentalidad rentista, trata... de encontrar la forma de arrendar sus nuevas propiedades. El censualista... busca rentero, mientras el censatario busca trabajo desesperadamente..."

Sovint l'antic propietari endeutat acabava d'arrendatari de les terres que havien estat seves. En qualsevol de les vies la renda finalment detreta al pagès acabava tard o d'hora regulant-se pel mercat, deixant de guardar el for inicial amb el principal originàriament cedit.

També el 1977 Clavero i Fernández de Pinedo desenvoluparen amb noves publicacions llurs anteriors punts de vista. El primer feu un esboç del procés històric que va permetre configurar jurídicament, proscriu la usura,

"... una operación tan "usuraria" como la de la prestación de una cantidad determinada de una cosa fungible -no siempre dinero- por

la entrega diferida, sea o no por plazos divididos, de una cantidad superior..."

i en la qual, a diferència del lucre obtingut en les transaccions mercantils,

"... no puede presentarse un supuesto de rentabilidad ulterior donde fundar de forma estable el interese por "títulos extrínsecos" a la usura." (53)

El contracte cercava sobretot l'obtenció d'una renda perpètua i això l'allunyava del préstec a interès com a tal en no determinar el prestamista el plaç de retorn del capital. Però a més de l'origen i la forma de la detracció que feien usurària a la dita renda, el contracte mateix tenia un seguit de clàusules amb connotacions usuràries que permetien al censalista forçar indirectament la redempció, per un cantó, i fer derivar la relació cap a d'altres fórmules jurídiques que trencaven la relació fixada entre capital i interès cas d'incompliment del cànon pel censatari, de l'altre. Amb aquesta caracterització Clavero sintetitzava breument el procés històric que conduí de la proscripció legal de la usura i la política de tolerància envers la seva pràctica, a la crystal.lització contractual del cens consignatiu.

Fernández de Pinedo desenvolupava en canvi el seu fil de raonament en la direcció oposada a la consideració del contracte com a usurari. Partia aquesta vegada de l'heretament inter

generacional dels patrimonis com a factor principal de la demanda permanent de crèdit.

"La posibilidad de recurrir al crédito, via censo consignativo, suponía dentro del sistema feudal una salvaguarda relativa frente al préstamo usurario..."

i això, escribia, tant per a la propietat nobiliària vinculada com per a la petita propietat parcel·laria. (54)

D'aquesta forma Fernández de Pinedo contraposava definitivament i radicalment les nocions de crèdit i d'usura, enteses com antitètiques, i introduïa una tercera idea referent al paper del cens consignatiu en tant que sistema de crèdit:

"De hecho el censo consignativo suponía la subordinación del capital a la propiedad feudal y, en cierto modo, también a la parcelaria."

Aquesta consideració sembla provenir de Clavero, a qui Fernández de Pinedo cita en aquest pas, però aquell s'havia referit únicament a la gran propietat vinculada castellana la qual, mercès al règim d'irresponsabilitat patrimonial dels seus detentors, hauria mantingut una situació hegemònica sobre els censualistes. Per extensiva la idea a la petita propietat pagesa, això és afirmar que era el capital (no usurari, segons F. de P.) el que restava sotmès a la petita propietat parcel·laria, suposa, a la llum dels exemples citats repetidament, posar les coses cap per avall: la pagesia ens apareix recarre

gada de deutes i amb l'ai al cor de perdre llurs precaris béns, però segons Fernández de Pinedo hem de creure que, de tota manera, tenien ben subjecte al capital. L'analogètic Capital-Pro_{meteu} encadenat ensenya altre cop l'orella, juntament amb la consideració -més kautskiana que pròpiament marxiana- de la pagesia com a "muralla" de la vella societat, que s'oposa al progrés del capitalisme del braç del seu senyor.

Fernández de Pinedo admet que via censos s'extreia de la terra part de l'excedent produït per la pagesia parcel·laria que era captat pel "mercader capitalista" mitjançant el control del circuit comercial. Però a la vegada aquest mercader, tot oferint-los crèdit censual, els hauria posat a cobert de la usura i els hauria permès (juntament amb les pràctiques successòries preservadores de la integritat patrimonial, i el fort autoconsum) conservar els medis de producció. ¿Hem d'entendre que és en això darrer, la no desposseïció total de la pagesia i els menestrals, on s'expressaria el "sotmetiment" del capital a la petita propietat parcel·laria? Fins que, és clar, cansat de tantes trabes posades a la seva reproducció progressiva, i decebut de ser tan mal pagat per llur esforç creador de riquesa, hagué de plantejar-se l'escombrar béns amortitzats i vinculats, etc. És evident que al darrera de tot això hi ha un seguit de problemes claus sobre el paper de la pagesia en el procés de dominació de les formes de produir pel sistema capi

talista de fer-ho.

El punt central de desacord amb el plantejament desenvolupat per Fernández de Pinedo a partir del seu primer llibre rau fonamentalment en la noció mateixa d'usura. Mentre jo considero necessari definir-la per la funció concreta del capital en el procés de producció, Fernández de Pinedo la identifica amb el cobrament "abusiu" d'interessos molt elevats en uns terminis curts i fixats pel prestamista. Tot i ser més fidel a les idees populars sobre la qüestió, aquesta segona determinació és molt fluixa analíticament. ¿Quàn esdevé usurari un tipus d'interès? El 14,2357% dels violaris en els segles XVIII i XIX ¿era un interès usurari o no? ¿Com entendre tot el procés que podia portar d'un censal amb un for del 3% a l'alienació de parts de fruits o de béns immobles a carta de gràcia en unes condicions que trencaven la relació entre renda i principal, multiplicant diverses vegades aquell for?

És clara la diferència entre la pràctica censalista i la dels usurers a curt termini que actuaven al marge de la llei, tot i que a vegades era el mateix individu el qui les exercia. També és cert que els segons planaven sobretot damunt d'arrendataris i parcera, mentre que la possessió d'un bocí de terra o una casa podia representar una via d'escapadòria dels usurers envers als censalistes. I, certament, el desmantellament de la teranyina censalista en el segle XIX va suposar una ma-

jor proliferació dels usurers popularment assenyalats com a tals, fenomen que pot haver tingut les seves connexions amb el del carlisme.

Però la consideració de Fernández de Pinedo del crèdit i la usura com a termes antitètics porta, pensada fins a la fi, -i al marge de la caracterització filantròpica feudalitzant dels censals de l'assajista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre abans transcrit- al problema de per quins motius aquèlla massa considerable de capitals lliures de tot pecat usurari no va donar lloc al desenvolupament de forces productives que se suposa és llur virtualitat. No havent identificat la seva naturalesa intrínscament parasitària, derivada de llur condició de capital usurari en relació a la producció, cal cercar llavors un factor extern al mateix capital que ens ho expliqui. Unes cadenes que el lliguin a la corresponent roca. La tesi d'una preeminència de la propietat immoble sobre el capital, particularment absurda en relació a la petita propietat pagesa i menestral, sorgeix d'aquesta necessitat explicativa derivada d'un fals problema. (55)

En els darrers anys no hi ha hagut tampoc una gran profusió d'estudis sobre el tema i els problemes conceptuals han continuat apareixent en els que s'han publicat. En un volum coordinat per Antonio Eiras Roel, José Ferreiro tornà en 1981 a la consideració dels censos consignatius i les vendes de

renda. En quant als primers, modificà en part la seva posició anterior separant tres aspectes per la diferent funció: com a instrument "eclesiàstic", de crèdit al consum i d'assegurança.

(56) Tot i l'interès de posar de relleu l'important paper de l'Església en aquests afers, no queda gaire clar quina seria la diferència entre el cens consignatiu utilitzat com a "instrument eclesiàstic" i per a les altres dues finalitats. Objectius força comuns en la creació de censos per l'Església eren precisament l'assegurança de dots, pensions de viduitat, orfanat, etc., i el crèdit al consum.

Tenir en compte aquest darrer factor fa apropar a Ferreiro a la noció del cens com a préstec usurari, però d'una forma força eclèctica i poc coherent:

"Al igual que entre los religiosos el rol desempeñado entre los seculares por el censo es más bien social que económico. Estamos por completo de acuerdo con Noël Salomon en considerarlo, siguiendo ideas de Marx al respecto, como "capital usurario". Esto es, se trata, en efecto, de un instrumento conservador, de un crédito para el consumo y no para la producción, de asegurar un modo de vida y no de destruirlo, renovarlo o innovarlo. Se busca asegurar con ellos el futuro personal o el de la familia. En definitiva, una postura pareja, mutatis mutandis, a la del poseedor de una cuenta de ahorros actual." (57)

Semblaria que Marx i Noël Salomon haurien dit més aviat que el paper dels censos consignatius era a la vegada social i econòmic i, en quant a aquest darrer, inequívocament usurari. Les analogies entre rendistes d'Antic Règim i propietaris de llibretes d'estalvi actuals (que no caiguin en números vermells cada final de mes!) són, en canvi, massa febles fins i tot si es presenten sota el punt de vista del comportament social. La funció econòmica d'uns i altres capitals no pot, en cap cas, identificar-se.

El paper del crèdit en un sistema capitalista és el d'accelerar el procés de circulació i reproducció del capital. En el cas dels préstecs hipotecaris concedits per caixes d'estalvis, per exemple, la funció principal és estimular la demanda del sector de la construcció, el qual està basat en unes relacions de producció de tipus capitalista, i per medi d'ell la demanda de tot un seguit de productes també produïts de forma capitalista. (53) Certament, la creació de censals podia en l'Antic Règim contribuir a donar feina als mestres de cases o d'altres menestrals, per exemple permetent a un cert nombre de gent adobar-se la casa o bastir tota una església. Però el tret decisiu és que aquesta demanda era satisfeta llavors per una producció menestral pre-capitalista, i la manca de relacions entre sistema de crèdit i règim de producció no afavorien, sino que més aviat inhibien la transformació d'a-

questa en una producció capitalista.

En quant a les vendes de renda, el darrer treball de Ferrero reproduceix el problema de considerar-les com a cosa al marge dels censos consignatius però té força interès el tractament d'aquesta operació i la identificació de la seva orientació rendista. (59)

Fernández de Pinedo presentà el 1932 una interessant comunicació al 1er Col·loqui Basc-Català d'Història on plantejava el pas del cens consignatiu a l'obligació en tant que préstec hipotecari dominant, operat entre 1770 i el primer terç del segle XIX, com a la introducció del crèdit hipotecari capitalista al País Basc. Això suposava considerar que

"la obligación es el préstamo hipotecario burgués, de la misma manera que el censo fué el préstamo hipotecario feudal." (60)

La determinació pel prestamista d'un termini fix habitualment curt de retorn del capital, i l'interès variable segons la demanda i l'oferta de capitals, permetrien parlar de l'obligació com a crèdit hipotecari definitivament capitalista (i, naturalment, no usurari). Titllar de 'feudal' al cens consignatiu va acompanyat, en el discurs de Fernández de Pinedo, de la seva tesi ja comentada d'una subeditació del capital a la propietat immoble.

Aquesta hipòtesi de transició d'un a l'altre sistema de crèdit, que en la intenció de l'autor podria estar relacionat amb

el fenomen social del carlisme, és certament suggerent, però presenta també algunes dificultats. La primera és que les obligacions, com hem pogut veure en el cas d'Astúries estudiat per José Ubaldo Gómez i en els dels deutoris catalans, semblen haver estat emprats de molt abans tot i no ser el contracte predominant. Això matisaria la contraposició capitalista/feudal amb el cens consignatiu i semblaria indicar que caldria traslladar-la del contracte mateix cap al conjunt del sistema de crèdit, el seu funcionament i la seva composició. Una aproximació al tema de la transició més global i matisada que la d'una mera substitució d'un contracte per un altre (per bé que això sol ja sigui prou significatiu) permetria segurament formular també amb més precisió la pregunta sobre les causes del canvi.

En la manera de presentar Hernández de Pinedo les coses, els dos punts claus de la resposta a aquesta pregunta serien els mecanismes que conduïren a la reducció de l'oferta de censos i a l'augment de la d'obligacions. Quant al primer, avançaria per un cantó la possible acció de factors reductors de la demanda de crèdit (menor ampliació de cultius, construcció d'edificis, etc.) i, de l'altre, factors que n'haurien disminuït l'oferta (desviació de censos cap al deute municipal i el deute públic). La tendència a l'alça del tipus d'interès a partir de 1790-99, la substitució progressiva de censos per obli

gacions i l'aparició d'un nombre superior de vendes d'immobles per deutes, semblen indicar que la contracció de l'oferta de crèdit del tipus antic hauria estat superior a l'experimentada per la demanda. Això no és sorprenent si es considera, com ja s'ha argumentat en extens, la base estructural de l'endeutament pagès i menestral que restava sempre per sota de l'eventual utilització dels censos com a inversió durant les fases expansives.

Quant a l'increment de l'oferta d'obligacions, Fernández de Pinedo observa, amb els censos redimits i les obligacions imposades durant el període, que aquests nous capitals no podien provenir ni exclusiva ni principalment d'antics censos reconvertits. Avança llavors la hipòtesi de que haguessin estat generats amb l'excedent captat per la renda de la terra, els delmes i l'especulació amb gra i bestiar. La substitució d'un contracte per l'altre en l'oferta de crèdit dominant expressaria, a més de la voluntat dels nous prestamistes, una crisi del vell sistema de préstec. La devallada general en l'oferta de crèdit per un o altre sistema experimentada en aquest període indicaria certes dificultats en els percentors d'aquelles rendes, fonamentalment de les censuals, provocades segons Fernández de Pinedo per l'estancament de la producció agrària i la devallada dels preus. No podriem, però, pensar també per al País Basc en un retraïment dels censataris, i dels pagesos

en general, a l'hora de satisfer tota mena d'exaccions, provocat per un seguit de motivacions, d'ordre econòmic però no no més? Podrien haver estat factors socials els que catalitzar en el procés de substitució de censos per obligacions com a contracte preferit pels prestamistes?

De la mateixa manera que la caracterització usurària o no d'un préstec pel tipus de interès i la mena de plaços i condicions del retorn del capital el considerem insuficient, també l'explicació de la transició del sistema creditici d'Antic Règim al crèdit hipotecari capitalista pel mer canvi en aquells plaços, interessos i condicions sembla massa reduïda. Un i altre problema han de considerar la finalitat del préstec i les seves conseqüències econòmiques per al receptor, per al prestamista i per als cicles de producció i consum en general. De tota manera, el fenomen de substitució comptat per Fernández de Pinedo al País Basc és, en qualsevol cas, una part important d'aquella transició.

3. Conclusió

Proposo (61) considerar el conjunt de la xarxa censalista un 'sistema de crèdit usurari rendista d'Antic Règim'.

En primer lloc, un sistema de crèdit. 'Sistema', perquè ha d'incloure a més de la figura del censal la dels deutors i totes les formes possibles d'utilització del contracte de

venda a carta de gràcia. 'Sistema' també entès com a part d'un organisme socio-econòmic del que formava part i en el que vivia. Sistema de 'crèdit' perquè els nexes que l'unien a aquell organisme eren els fluxes d'endeutament pels que transcorria una circulació de diner no mediada per un bescanvi amb mercaderies o treball. També per subratllar la seva condició de sistema jurídicament reglamentat que es diferenciava sota el punt de vista legal, econòmic, social i cultural de les pràctiques tradicionalment més identificades amb la usura.

Sistema de crèdit 'usurari', però, en tractar-se d'una circulació de diner per diner generadora d'un excedent en forma de renda, el qual gravitava parasitàriament sobre una producció que difícilment contribuïa a millorar, ans al contrari empoïava alhora que perpetuava en el seu estat pre-industrial. Reconèixer aquest tret és essencial per evitar retrotraure al passat una virtualitat impulsora de forces productives erròniament atribuïda al capital per se; per subratllar la discontinuïtat històrica, sovint esborrada, entre el capital comercial i usurari pre-industrial i el capital industrial desenvolupat amb (i en) el procés d'industrialització; i per posar de manifest que el desfermament de forces productives esdevingué en aquest procés fou el resultat d'una profunda reestructuració de les relacions socials que articulaven la producció, i no d'unes capacitats innates del capital per engendrar beneficis.

El reconeixement de la condició usurària del sistema censalista s'ha d'entendre com a punt de partida motivador de la recerca i no com a resultat final d'aquesta. En particular, ha de servir per aclarir i no esborrar les diferències entre la utilització del sistema censalista com a forma d'explotació per se, quan actuava directament sobre els productors pagesos i menestrals; quan esdevenia una manera de "captar" ingressos derivats d'altres formes d'exacció -senyorial, fiscal,

etc.-; i quan, per fi, podia utilitzar-se versemblantment per finançar inversions productives capaces de redituar uns ingressos o beneficis superiors al for del crèdit manllevat, es devenint llavors aquest no una renda usurària sino el cost financer d'aquella inversió. Aquesta darrera possibilitat sembla però haver estat una variant poc habitual, limitada probablement a certs sectors de població durant les fases expansives de l'economia pre-industrial, o bé en les fases primerenques del finançament ja pròpiament industrial.

La major part de la demanda de credit usurari censalista hauria vingut sobretot de les necessitats quotidianes del consum i el manteniment de les explotacions familiars pageses i menestrals. Una part, reduïda en quant al nombre de censals però important per les quantioses sumes manllevades, hauria estat resultat de la tendència al sobreconsum propi de la noblesa i de sectors rendistes amb ideals de vida nobiliaris.

Finalment, una demanda força considerable pel nombre de contractes i la quantitat dels mateixos s'hauria derivat dels deutes arrossegats per comuns i universitats de pobles, viles i ciutats. Aquesta demanda hauria estat en tots tres casos recurrent i de caire estructural.

El sistema de crèdit usurari d'Antic Règim era d'orientació clarament 'rendista'. Aquest tret és un dels que motiva més dubtes a l'hora de la consideració usurària del mateix, per l'habitual associació de la pràctica de la usura amb la violenta actuació a curt termini d'escanyanobres al marge de la llei. Però és precisament aquesta transformació en una renda de l'ingrés usurari per obra d'un seguit de formes jurídiques la que ens hauria de fer pensar en una definitiva legitimació social de l'exacció usurària, esdevinguda durant tota l'Edat Moderna copartípic de l'explotació del treball d'altri en la societat d'Antic Règim.

És també quan es considera el sistema censalista com a rendista que més clau resulta no deslligar la forma contractual del censal dels diferents tipus d'alienacions a carta de gràcia. Les dites vendes, de béns o de fruits, cal entendre-les en la seva condició de mecanismes d'actualització i revalorització de la renda usurària censalista utilitzant la insolvència recurrent en què semblen haver-se trobat permanentment una part dels censataris. En aquest "sector" de la tera-

nyina censalista no es produïa únicament un bescanvi de diner per renda, sino que aquest bescanvi inicial acabava provocant una mena de circulació constant de béns i fruits en espècie. És una qüestió a estudiar en cada cas si la dita circulació va provocar o no un acaparament de béns immobles, terres en particular, en mans dels prestamistes. En determinats casos, com el de Cervera, sembla més aviat que la circulació era de doble sentit, tancada i permanent, limitant-se generalment els censalistes importants a posar enmig una mena de sedàs amb el que retenir, quan "passaven" per llurs mans, únicament aquells béns amb els que es podia fruit d'una renda diferencial o altra mena de guanys extraordinaris, superiors als obtinguts per la via de col·locar el seu valor en censals.

El tancament d'aquest cercle, això és la compra a carta de gràcia de terres i cases als censalistes per part de pagesos, menestrals i jornalers, ens permet considerar la hipotètica utilització del censal com a inversió productiva sota una perspectiva més concreta. L'accés a la terra o a l'habitatge per aquesta via, que sovint implicava la creació d'un censal pel preu del bé venut (a favor del propi venedor censalista o de qualsevol altre) tenia lloc en unes condicions molt precàries. Per esdevenir propietari el petit productor havia d'empenyorar-se amb el pagament d'una renda perpètua, redimible només si amb el seu treball era capaç d'acumular la quantitat

que havia hagut de manllevar per adquirir aquella condició es sencial de l'exercici del dit treball. Molt bé haurien d'anar-li les coses per poder realitzar aquest somni. En canvi, n'hi havia prou amb què un seguit de males anyades l'impossibilitessin satisfer el cànon degut al censalista per a què, com en un malson, terres i cases se li esvaïssin de les mans.

D'altra banda, si calia esmerçar la totalitat o bona part dels estalvis (inclosa la llegítima, o el dot de la muller) en la compra de la terra, això no pot considerar-se una inversió productiva. Hom comprava l'accés a una condició natural per produir; si a continuació no hi havia més diners per millorar l'explotació agrària i menestral aquella compra no podia per ella mateixa permetre cap augment en la productivitat del treball. En fases expansives de la societat pre-industrial aquest podia ser, certament, un mecanisme que facilitava l'ampliació extensiva de la producció, per exemple la roturació de terres incultes comprant-les amb censals. Però l'ampliació extensiva de la producció en aquestes condicions socials i econòmiques més aviat tendia a disminuir la producció per hora i home. No podriem també presentar aquest mecanisme com una forma de control de les roturacions, i del creixement extensiu en general de les economies pre-industrials, pel capital usurari?

Hi ha una segona derivació interessant d'aquesta qüestió: la racionalitat que motivava als censalistas a revendre els

béns que arribaven a llurs mans per insolvència dels seus censataris. El seu objectiu era sempre la renda i l'escala de preferències davant les opcions que s'els oferien sembla indicar que la via usurària censalista, que suposava el traspass definitiu o a carta de gràcia de la propietat de la terra a qui anava a treballar-la, era considerada -com a mínim en certes zones i per certs grups socials- més rendible que la renda de la terra obtinguda retenint aquella propietat i cedint-ne l'explotació amb un contracte de conreu, o bé fent-la conrear amb assalariats.

Més que en el dret de retracte conservat pel censalista quan permetia l'accés a la terra d'un jornaler o un petit pagès a carta de gràcia, la precarietat de la propietat assolida per aquests residia en l'obligat pagament regular i indefinit d'una renda pel capital manllevat per adquirir-la. Malgrat ser-ne de jure propietaris o quasi -i haver de pagar drets senyorialis i impostos- havien de satisfer una renda usurària que, en termes econòmics referits a les condicions de producció pre-industrials, era una exacció gravosa superior (o com a mínim equivalent) a la renda de la terra de la mateixa parcel·la, segons el càlcul fet pel censalista que els hi havia venut.

El dret de retracte conservat pel censalista podia funcionar, si era ell mateix qui havia bestret el censal al pagès,

com una via d'execució ràpida d'aquest, cas de resultar insolvent. Això ens presenta un exemple més de desigualtat real en tre individus que jurídicament podien gaudir, en aquest punt, de drets iguals. En efecte, el contracte de venda a carta de gràcia funcionava en els dos sentits. Jurídicament el pacte de retro tenia la mateixa força legal quan era el pagès qui com a venedor d'una terra que havia estat seva el retenia, que quan era el censalista el venedor. La capacitat econòmica era, en canvi, completament desigual, fent la recuperació de la parcel·la pel pagès una veritable proesa -exclosos, evidentment, la minoria de pagesos rics, ells mateixos censalistes- i del dret de retracte del censalista una permanent amenaça sobre el censatari.

El motiu pel qual un for del cinc o el tres per cent respecte el capital podia considerar-se superior a la renda neta de la terra calculada en relació al preu de compra de la mateixa, és una altra qüestió que mereix ser estudiada. És versemblant que la vinculació nobiliària i l'amortització de terres per l'Església, els comuns i l'Estat, tot sotraguent del mercat una proporció important de les mateixes, provocués un preu molt alt de compra del sòl cultivable. (52) Ara bé, aquella proporció era força variable en unes i altres zones, fins i tot entre diferents comarques. A Cervera en particular, i a la Segarra en general, la quantitat de terra immobilitzada per

aquests factors sembla haver estat ja en el segle XVIII bastant reduïda, predominant numèricament la petita propietat pagesa i menestral. Sense invalidar la possible presència d'aquell primer factor (caldrà estudiar si els preus de mercat de les terres presentaven la mateixa sintonia amb els de la resta del Principat, i els de Barcelona en particular, que s'ha demostrat per als preus dels cereals), això sembla demanar que traslloquem l'explicació també cap a les condicions de producció i de bescanvi dels productes de la terra.

La reconstrucció acurada dels sistemes de conreu i dels seus resultats tècnics i econòmics requereix un marc d'anàlisi limitat, difícilment més ample que el comercial. D'altra banda, l'explicació d'uns i altres resultats no pot assolir-se sense inserir el funcionament d'aquests sistemes de conreu en llur marc de relacions socials i en els trets específics del càlcul econòmic pre-capitalista en els diferents tipus d'explotacions. Una característica general comuna en el càlcul econòmic de les diferents explotacions del món pre-industrial sembla haver estat l'objectiu d'assolir el màxim ingrés monetari amb el mínim de despeses monetàries, (53) les economies familiars pageses i menestrals posant obviament l'accent en el segon factor, i havent d'orientar el primer a la mera subsistència. Aquí pot trobar-se una altra clau de la preferència per l'ingrés usurari rendista dels censals mostrada per bona part

de les classes benestants de l'altiplà de la Segarra: saber aprofitar al seu favor la considerable capacitat d'autoexplo-
tació de les economies pageses i menestrals, des d'una posi-
ció segura, còmoda i conformista.

Hi ha tot un component de la societat d'Antic Règim que
espera encara ser analitzat en profunditat. Els indicis fins
ara trobats indiquen que era una peça important. I l'aclari-
ment d'aquesta qüestió podria contribuir també a donar nova
llum al coneixement dels processos del sorgiment històric de
la nostra societat.

CLOENDA

1. Sobre símptomes i causes.
2. Endeutament pagès, esmerç rendista, "mala inversió".
3. Renda, benefici i interès.
4. Després de la reforma liberal: l'eutanasia del rendista i els símptomes de canvi a la segona meitat del vuit-cents.
5. Epíleg.

1. Sobre símptomes i causes.

En els capítols precedents he atribuït les causes de la imobilitat bàsica del "mode de producció" a la Segarra, en el període de l'arrencada inicial del capitalisme comercial i industrial a Catalunya, a dues menes de factors. En primer lloc, l'estructura agrària. En segon lloc l'orientació rendista en l'esmerç dels grups socials benestants, perceptors o no de renda feudal, que preferien la col.locació dels seus estalvis en préstecs censals consignats sobre terres d'altri, a fer-se càrrec de la seva explotació retenint-ne la "propietat" útil i invertint en millorar-les.

El règim senyorial havia quallat en forma emfitèutica i esdevingut una forma de detracció de renda separada de la noció de "propietat", cedida de fet als pagesos emfiteutes quasi-proprietaris. L'erosió multiseular de censos i lluïsmes havia traspassat el pes central de la renda feudal al delme i, secundàriament, a certes càrregues d'origen jurisdiccional com les quísties i alguns monopolis banals.

Del costat dels emfiteutes pagadors de càrregues senyorials no s'havia produït la concentració del domini útil en mans d'una "burguesia agrària" que pogués interposar-se entre els senyors i els productors pagesos. Predominaven els petits emfiteutes, i la proximitat entre "propietat" i explotació era la norma. No més se separaven en les poques terres el domini útil de les quals era posseït per l'Església, petits nobles o propietaris patricis que vivien de renda. Tot i haver establiments emfitèutics tardans i contractes d'arrendament, la fórmula més comuna

per explotar els benestants les seves parcel·les era la mitgeria.

Graus considerables de desigualtat en el repartiment de la terra -coeficients de Gini entre 0,5 i 0,6 a Cervera el 1744- eren compatibles amb la inexistència d'una forta concentració de terres en mans de grans propietaris, particularment en la forma d'extenses unitats d'explotació consolidades. Aquells coeficients s'expliquen sobretot per l'existència, en una ciutat com Cervera, d'un sector de micro-propietaris d'extensions minúscules situats a mig camí entre el pagès, el jornal·ler, el menestral o el traginer.

En canvi, l'acaparament del regadiu i les terres de molt bona qualitat pels propietaris benestants i rendistes era un dels principals factors polaritzadors de la riquesa agrària, accentuant notablement el grau d'inequitat existent en l'apropiació del sòl cultivable avaluat en extensió i sense discriminar. Uns rendiments comuns de tres o quatre per un podien arribar a doblar-se, en els millors casos, a les poques sorts de regadiu o secà de molt bona qualitat acaparades pels propietaris acabats. Però el paper fonamental d'un rec eventual i discontinu era sobretot regularitzar i garantir la collita en una zona sempre exposada a la secada. Això sol ja implicava rendes diferencials, i el preu d'una peça d'horta era més de deu vegades el d'una terra campa d'igual superfície i qualitat mediocre, quaranta-cinc vegades el d'un erm. (1)

La major part de la terra restava en mans de petites explotacions familiars pageses i, a Cervera i alguna vila gran, també menestrals. L'estructura parcel·laria estava encara molt

més fragmentada que la propietat, i el sistema de cultiu predominant era el policultiu de bancals intercalats: vinya, oliveira i ametllers alternats amb cereals. Els rendiments de les diverses collites combinades eren sempre mediocres, i sovintejaven les males anyades deficitàries. Malgrat la inadequació d'aquest policultiu intercalat a les exigències d'una producció plenament mercantil, resultava força adient a les necessitats d'una petita pagesia, involuntàriament inserida en els mercats, i que seguia responent al plantejament econòmic d'un target produir. A més, la conservació d'aquest policultiu associat de plantes anuals, arbustives i arbòries tenia al seu favor importants raons edafològiques i ecològiques, com a sistema que reemplaça la coberta forestal originària de l'altiplà segarrenc intensament desboscada.

Les exaccions feudals i tributàries que requeien sobre les explotacions policulturals d'aquella pagesia emfiteuta les precipitaven als mercats de forma compulsiva i obligada. Els termes d'intercanvi els eren desfavorables, com a venedors en temporada de preus estacionals baixos i compradors en els mesos o els anys de carestia, i agreujaven el dèficit originat per les detraccions de parts de fruits que requeien sobre uns febles rendiments.

Col.laboraven a l'accentuació d'aquest procés d'endeutament els mecanismes reproductius propis d'una fase de creixement demoeconòmic extensiu, associats tradicionalment a l'explicació nèo-malthusiana dels seus límits. (2) El creixement de la població incrementava la demanda d'aliments de primera necessitat, característicament inelàstica respecte l'ingrés, i portava a

l'ocupació de terres marginals. Demanda i oferta pressionaven a l'alça dels preus agrícoles -en particular dels cereals-, però dita inflació només beneficiava qui podia acumular estocs: és a dir, els arrendataris de delmes i altres exaccions en espècie, que controlaven la comercialització de productes agrícoles, i l'abastiment de les places urbanes en una estructura de mercats precapitalistes típicament alveolar. Entre tant, cada nova successió plantejava problemes reproductius a les explotacions pageses, tendint a fragmentar-les encara més i a incrementar la demanda de terres per explotar.

Les famílies pageses en pitjor situació havien de llogar-se freqüentment com a jornalers, sumant-se a les colles de segadors o veremadors segarretes que migraven estacionalment. També recorrien a uns altres ingressos suplementaris no agraris: la manufactura rural del cànem i el lli, la filatura domèstica de fibres diverses, femenina i infantil, o els tragins de temporada. Però el desenvolupament d'indústries rurals de consum comarcal estava limitat pel cercle viciós de l'escassa capacitat adquisitiva de la població rural, que només hauria pogut trencar un comerciant-empresari protoindustrial que connectés els potencials de treball familiar pagès no utilitzats amb la demanda litoral, europea i ultramarina. De fet, això va intentar-se amb la filatura del cotó en els moments de màxima ampliació del radi cobert pels torns manuals a partir dels centres cotoners de la conca d'Òdena i el Bages. Però un calendari agrícola policultural era molt desfavorable per a externalitzar-ni costos en treball un putter-out capitalista, i aquella penetració protoindustrial resultaria finalment molt efímera.

També s'hauria pogut trencar les restriccions de la demanda, limitada al cercle tancat de l'autoconsum comarcal, exportant a "la marina" produccions rurals de la zona. Això va tenir lloc en dos sectors: les trameses de sacs, espartenyas, cordes i llenços "forts", d'una banda, i la destil·lació d'aiguardent de l'altra. Cap de les dues sortides comercials fou prou important per adquirir una dinàmica pròpia que induís a canvis en el "mode de producció" a la Segarra. Es mantingué en el nivell de petit comerç practicat estacionalment per somaders, i serví només per pagar i portar de retorn els cereals i la pesca salada que cobrien el dèficit agrícola i ramader intern. (3)

Aquesta estructura productiva se sostenia socialment en una pagesia que havia sofert un procés de diferenciació interna parcial, i també parcialment inserida en els circuits mercantils, el tret més característic de la qual era l'endeutament crònic. Dit endeutament generava una demanda de crèdit que, en predominar la quasi-propietat emfitèutica com a forma d'accés a la terra, era sobretot censal i hipotecari. Això oferia una excel·lent oportunitat de col·locar els seus estalvis les classes perceptores d'altres rendes, i especuladores amb les escassedats frumentàries i de bestiar, d'on obtenien noves rendes suplementàries mitjançant l'explotació a través del crèdit dels petits productors endeutats. L'omnipresència de censals, violaris, debitoris i vendes a carta de gràcia era resultat d'aquell endeutament pagès estructural.

La composició social del nucli benestant que esmerçava capitals en censals pot semblar desconcertant, a primer cop d'ull, per la seva varietat: pagesos rics, "artistes", notaris i doc-

tors, petits nobles, algun mercader o botiguer. ¿Podem tractar-los, sense discriminar, com un sol conjunt enfront als seus censataris? Si aquesta mescla l'entendem de forma dinàmica, com a successives etapes d'un mateix procés d'ascens social en el temps, el dubte inicial perd molta força. (4) En efecte, no he trobat indicis que ens permetin considerar el típic pagès-negociant de la Segarra com una "burguesia agrària" renovadora dels sistemes agrícoles, "empresarial" i inversora, per contrast amb els altres rancis propietaris rendistes econòmicament ossificats. La diferència principal entre -per exemple- els arrendataris de delmes i drets senyorials, i els seus arrendadors nobiliaris era només de grau: l'orientació més especulativa d'uns en relació a la placidesa rendista dels altres.

Però, a la fi, ¿on anaven a parar els guanys especulatius extraordinaris? A l'adquisició selectiva de terres de regadiu per captar rendes diferencials, la compra d'edificis urbans amb lloguers en alça, la creació de censals i la "compra" de parts de fruits o drets a carta de gràcia. Desinteressant-se per la gran majoria de terres mediocres, que preferien lliurar a pagesos endeutats, el seu esmerç presenta la mateixa orientació que en els patrimonis senyorials. La carrera eclesiàstica, els col·legis d'artistes o el notariat eren esglaons successius per ascendir al replà dels privilegiats des del llindar de la riquesa plebea. L'ascens podia trigar diverses generacions, però l'adient estratègia patrimonial i matrimonial solia preparar-se molt abans.

Arribats a aquest punt, el problema del cercle viciós d'una demanda que no podia experimentar un creixement sostingut ens

porta a la qüestió clau de l'esmerç. En una de les seccions precedents l'he rotulat com "el paper dels benestants en l'estancament de les formes de produir". Però és difícil no entrebancar-se aquí amb les complexitats de la causalitat històrica, efectuant capgiraments tautològics entre explanans i explanandum: els benestants, ¿col·locaven els seus estalvis en formes rendistes, parasitàries i especulatives perquè no hi havia alternatives profitoses d'inversió en el millorament de la producció, o bé, com que preferien l'esmerç fàcil i segur no obrien la possibilitat d'inversions alternatives? Cercar defugir la circularitat explicativa -els rics no invertien perquè no es podia, i no es podia perquè no invertien- atribuïnt el resultat final a una causa "natural", com per exemple la pobresa dels sòls o la duresa del clima, no seria res més que un parallogisme.

En el fons la dificultat resideix en això: les estructures "expliquen" el comportament dels subjectes perquè condicionen i esbiaixen les seves opcions; però, al capdavall, són els individus els únics que poden mantenir i reproduir les "estructures" cada cop que prenen decisions.

2. Endeutament pagès, esmerç rendista, "mala inversió".

En un altre moment d'aquest treball hem tingut ocasió de referir-nos al judici de l'agrònom britànic Athur Young, arran del seu viatge a Catalunya de 1787, i que segons Vilar anava "de dret al tret més important" (5): "el camp és abandonat a les classes més baixes i privat, així, dels capitals i de la tècnica que el podrien fer millorar..." Degut a la manca de capitals,

només la iniciativa pública reial podria finançar -segons Young- un projecte transformador com el canal de l'Urgell. (6)

Els mateixos anys Jaume Caresmar atribuïa igualment a la carència de capital la impossible realització de les principals obres que millorarien l'estat del corregiment cerverí (7):

"Seria mui conducente al comercio interior que desde la villa de Pons, hasta la ciudad de Cervera, se construiese una carretera para transitar con Ruedas, y con motivo de pasar por las inmediaciones de aquella villa el Rio Segre, podria hacerse cerca de un molino de papel que allí existe, una Acequia con que se facilitase el regadio de mucha mas parte de tierra, de la que ahora goza de este beneficio; pero ni para uno ni para otro tienen medios proporcionados estos Pueblos".

Seixanta anys més tard Pascual Madoz repetia encara el mateix que Young i Caresmar, però a diferència de la mentalitat fisiocràtica d'aquells dos economistes, l'autor del Diccionario publicat el 1847 adreçava la seva mirada cap als recursos minerals tan cobejats pels liberals espanyols. Referint-se a l'existència de carbó, sulfat de cobre, cal, guix i pedra per explotar en el partit de Cervera, Madoz subratllava la manca d'inversions entre uns habitants laboriosos però sense capitals (8):

Tan incomprendible abandono en unos habitantes aficionados al trabajo, y que carecen de otros manantiales de propiedad, solo puede explicarse por 2 causas... La primera y principal, es la insuperable dificultad que ofrecen en la actualidad los medios de exportacion en un pais tan escaso de caminos

...; y la segunda la escasez de fortunas para emprender obras ó empresas de este género, y la falta de asociacion que se nota en sus habitantes para superarla".

Però, ¿realment no hi havia capitals? Només els censals posseïts per la comunitat parroquial cerverina semblen haver superat en el segle XVIII les cent mil lliures, i potser s'aproximaven a les tres-centes mil. (9) Els que foren oficialment declarats al cadastre del 1744 pels censalistes laïcs d'aquesta ciutat superaven les 40.000 lliures. (10) La suma de tots els capitals col·locats en censals pels grups benestants amb capacitat d'estalvi a la Segarra i l'Urgell set-centista potser no bastava per finançar, sense el recurs a capitals foranis, obres tan ambicioses com el canal d'Urgell; (11) però és ben segur, en canvi, que s'haguessin pogut mobilitzar per a altres projectes de menor escala. El de conduir aigua corrent a Cervera, elaborat pel baró Andreu de Massot i pressupostat en 75.000 lliures, era contestat per la Junta de Propis de Cervera que considerava prioritari dedicar aquella suma en l'ampliació i millora de la xarxa de recs de l'Ondara. (12) D'acord amb aquell pressupost, totes dues propostes s'haguessin pogut finançar si els censals posseïts per l'Església i els rendistes cerverins haguessin tingut una altra destinació, però ni una ni l'altra es portarien a terme en el segle XVIII. L'enquesta de Zamora ens informa de l'existència d'un projecte semblant de conducció d'aigua el 1790 a Anglesola, estimat en 28.000 lliures. (13)

Segons Jan De Vries, a la societat tardofeudal europea el problema no era, en general, la insuficiència de capital sinó, més aviat, la mala inversió. (14) Els "sistemes financers re-

trògades que mantenien economies rurals imperfectament monetaritzades", a què es refereix De Vries -el deute públic i els préstecs hipotecaris privats- es poden descriure, sintèticament, com el desenvolupament de formes de crèdit sense inversió. Si el concepte d'inversió s'entèn en un sentit molt precís -el finançament de millores que permetin una major eficàcia productiva-, el "crèdit sense inversió" correspon, de fet, a la noció de Marx de "capital usurari": un crèdit al sobreconsum nobiliari sostingut per un ingrès essencialment paràsit, i a la reproducció deficitària d'unes explotacions pageses crònicament endeutades.

Al marge dels termes concrets amb què es vulgui designar el fenomen, i els termes teòrics de referència amb què s'anàlisi, sembla clara l'existència d'una connexió molt estreta entre l'endeutament pagès -que mantenia una demanda de crèdit rural en uns termes inacceptables per a qualsevol prestatari capitalista- i l'orientació rendista i especulativa en l'esmerç dels estalvis acumulats pels grups socials benestants d'una ciutat set-centista com Cervera. (15)

En el quadre adjunt he tractat d'expressar-les gràficament com a mer resum del punt de vista desenvolupat en aquest treball per facilitar l'anàlisi crítica del lector. La part esquerra del quadre purament incorpora els supòsits habituals de la teoria clàssica de la renda de la terra, i el factor concomitant de la inelasticitat de la demanda dels productes agrícoles de primera necessitat, que se solen adduir per explicar l'augment dels preus dels cereals per sobre el d'altres productes més prescindibles o menys sotmesos a la llei de rendiments decrei-

xents. (16) Aquests supòsits poden presentar-se en forma de model temporal per explicar la típica "tisora dels preus" relatiu dels productes agrícoles i industrials, i dels salaris, en una fase de creixement extensiu a les economies preindustrials europees. (17) Però en el contexte del present treball la seva evocació resta purament hipotètica, ja que no s'ha efectuat una reconstrucció serial que pogués posar a prova empíricament les variables de l'explicació.

La part central del quadre és la que pròpiament pretén reflectir les interrelacions entre endeutament pagès i "mala inversió" rendista-especulativa de capital. Del cantó esquerra al.ludit es recullen només dos supòsits. D'una banda, la reproducció generacional de les explotacions pageses en una fase de creixement bàsicament extensiu i en absència d'alternatives d'ocupació no agràries importants- tendiria a fraccionar les unitats d'explotació, o a carregar-les de gravàmens hipotecaris pel pagament de llegítimes i dots. Això incrementava la "fam" pagesa, o pagesa-menestral, de terres i cases, i esdevenia un factor fonamental d'endeutament. D'un altre cantó, la demanda de terres per part d'una pagesia en situació precària pressionava a l'alça dels preus de la terra. I com que l'accés al conreu no transcorria principalment per contractes de parceria o arrendament, sinó per la compra de terres hipotecant-les amb censals, el seu encariment agreujava l'endeutament a què es veia abocada la pagesia.

Totes dues explicacions paral.leles remetent a una base comuna, que constitueix un nivell explicatiu més fort: el predomini en l'economia comarcal d'una petita pagesia, les explotacions familiars de la qual responien als trets propis de l'anàlisi es

tablerta per l'obra d'A.V. Txaiànov. L'estructura de les seves explotacions familiars, la racionalitat econòmica de les seves decisions i la seva considerable capacitat d'autoexplotació, mantenien una oferta de productes i una demanda de terres en unes condicions en les que qualsevol empresari capitalista hauria fet fallida. (18)

Sense aquest supòsit estructural no serien consistents els vectors que uneixen la demanda de terres i l'increment del seu preu amb l'endeutament pagès i la caiguda dels beneficis de l'explotació agrària en relació al preu de la terra. En els termes d'un model temporal, aquest segon supòsits suposa suggerir, en realitat, la hipòtesi de què l'augment experimentat pel preu de la terra seria superior, en una fase d'ampliació extensiva del cultiu, a l'enregistrat en els preus dels productes agrícoles. Això no ha estat verificat en aquest treball, encara que podria ser-ho recurrent als arxius notariais i les comptabilitats privades conservades. Hi ha una hipòtesi teòrica que l'inspira: la precarietat econòmica d'una petita producció familiar, que treballant per un autoconsum impossible i llançada a uns mercats als que seguia girant l'esquena, l'impossibilitava per aprofitar al seu favor la tendència alcista dels preus agrícoles. Entre la renda de la terra i un eventual "benefici" -sovint inexistent per a la petita pagesia, ni tan sols com a guany teòricament imputat però sense clara traducció comptable-, la balança s'hauria inclinat del primer cantó. I el preu de la terra és, justament, la capitalització de la renda que pot generar, al tipus d'interès normal.

L'endeutament estructural que patia una pagesia només par-

cialment diferenciada internament, i parcialment inserida en els mercats, era general sobretot per les detraccions feudals i fiscals que requeien al seu damunt. La reproducció intergeneracional -factor abans al.ludit, manllevat de l'explicació ricardiana i nèò-malthusiana- multiplicava el problema, però el fonament residia en la impossibilitat d'assolir autònomament la simple reproducció econòmica de les explotacions familiars pageses. Les exaccions en fruits impedièn als petits productors rurals comercialitzar profitosament excedents, i encara generaven dèficits en el seu consum que els obligaven a comprar en els pitjors moments. I, a la vegada, les càrregues en metàl·lic provocaven la seva 'comercialització forçada' com a target producers.

Els perceptors o arrendataris de delmes i parts de fruits obtenien aleshores un oligopoli virtual de la comercialització dels principals productes agrícoles, que els permetia obtenir guanys especulatius extraordinaris derivats de les pràctiques agiotistes. Ara bé, mentre l'endeutament s'ha considerat molts cops una forma transicional disolvent de les relacions socials feudals -l'"hegemonia de la petita producció pagesa més la detracció senyorial" (19)-, i preparatòria d'un "capitalisme agrari", l'especulació amb l'escassetat s'ha contemplat com una de les formes típiques d'acumulació d'aquell capital que ha d'entrar en escena a continuació. Aquests són, de fet, dos supòsits importants de l'obra de Pierre Vilar. (20)

Però, ¿què succeeix quan la nova "burgèsia" inversora manca a la cita, i no entra en escena seguint el guió preestablert? Si considerem que la societat capitalista va ser realment engendrada quan el capital, que ja era preexistent molts segles abans,

va decidir-se per fi a penetrar en l'esfera de la producció, cal afegir aleshores una altra precondition precisa per a la realització d'aquell trànsit: la desaparició d'opcions "prèvies" d'esmerç, més fàcils, menys arriscades i més versàtils. Car el capital no ha tingut mai cap vocació específica per entrar en l'esfera de la producció i subordinar-la "formalment". La seva única vocació real és la prosecució del guany. (21)

També Vilar admet que l'arrencada industrial capitalista suposava la desaparició de les formes anteriors d'acumulació monetària, el préstec usurari al consum, l'especulació amb l'escassetat i l'especulació comercial. Però entèn la substitució com un resultat força automàtic de l'avenç de la circulació de mercaderies i del diner; i, en aquest punt, la seva obra segueix el plantejament de Labrousse en assimilar el pagès a un market producer (22):

"En territori català ha tingut lloc una acumulació de capital-moneda... Aquesta acumulació estarà... sotmesa progressivament... a les mateixes pressions que afecta ven... l'antiga acumulació usurària i especulativa. A mesura que creix el volum dels intercanvis... els grans premis d'aquesta loteria que fou durant molt temps l'intercanvi llunyà tendeixen a disminuir... Cal, doncs, produir cada vegada més, i sempre més barat. Cal invertir en la producció".

El cas que trobem a la Segarra avala, en canvi, la versemblança de l'aproximació al problema de la relació entre la pagesia i els mercats elaborada per Txaiànov. També suggereix subratllar, en la lectura de Marx, la intrínseca "indiferència del capital mercantil envers el mode de producció" (23), i la seva propensió a generar híbrids adaptats simbiòticament a conviure

amb la vella estructura senyorial. (24)

Hi ha dos pressupostos que fallen en el guió que considera l'avenç del mercat capaç de disoldre velles relacions de producció i "crear-ne" de noves. Són els següents: a) que l'endeutament pagès i l'explotació usurària porten ràpidament a la diferenciació interna i posterior expropiació de la pagesia; b) que els capitals líquids i els béns immobles obtinguts en aquesta forma per la "burguesia agrària" creditora seran després utilitzats en noves formes d'explotació que redistribuiran els factors de producció -terra, capital i treball- en la manera característica del capitalisme.

Ara és el moment de passar a la part dreta del quadre. L'actitud rendista i especulativa dels sectors benestants de Cervera i la Segarra set-centista, tant si es tractava dels membres de la petita noblesa com dels "doctors", "artistes", comerciants o pagesos-negociants, resulta paradoxal contemplada de l'angle de visió "circulacionista" o "nèosmithiana" de la transició al capitalisme. (25) Els seus llibres de comptes ens mostren que cada cop que els creditors censalistes rebien una terra dels seus censataris endarrerits i insolvents, preferien revendre-la a menys que es tractés de peces selectes irrigables o de molt bona qualitat. L'argument que dits llibres de comptes repeteixen tàcitament, l'hem trobat explícitament formulat en la carta d'un capellà cerverí que demanava, el 1776, permís al bisbat per desamortitzar la "vinya" d'una fundació pia: "vendida dicha viña al publico subhasto, y empleado el dinero a Censo, resultaría para la fundación mayor utilidad que lo que da la misma viña". (26)

Hom preferia, doncs, la renda d'un censal als ingressos nets que es podien treure d'explotar una terra mediocre. ¿No vol dir això que l'interès dels préstecs hipotecaris igualava, i probablement encara superava, el benefici mitjà obtenible de l'explotació agrària? La revenda de les terres i cases sotrestes als prestataris insolvents implicava aleshores una estratègia de revalorització que cercava aquella renda més substancialsa que el benefici. I, ¿no és això el mateix que dir: el preu de la terra oferia millors perspectives de guany en el mercat dels préstecs hipotecaris que els beneficis eventuais d'invertir la suma equivalent en fer-la acudir? Aquesta és, de fet, la postulació que m'ha fet avançar abans la hipòtesi d'un alça dels preus de la terra per sobre el dels productes agrícoles que deprimiria els guanys de l'explotació en relació a dit preu.

Les terres de molt bona qualitat eren garbellades a la roda dels deutes hipotecaris, i retingudes pels censalistes. Però això tampoc implicava un interès en el millorament de les tècniques agrícoles: degut a la seva avantatjosa situació en relació a la fertilitat desigual dels sòls, ja tenien incorporades rendes diferencials en alça, que hom obtenia sense haver d'esmerçar-hi uns capitals que podrien redituar més col.locats en nous censals.

El quadre no pretén ser una explicació suficient en ell mateix, sinó només un ajut per clarificar l'exposició. Des de les visions contradictoriament exigents d'un historiador i un economista, és vulnerable a moltes crítiques. El primer pot argumentar, amb raó, que hi manquen coses. Per exemple, no s'ha establert cap hipòtesi que lligui els factors de la part esquer

ra del quadre amb les taxes d'exacció fiscal i feudal del centre, perquè aquest treball pressuposa el model elaborat per Guy Bois al respecte. El manteniment d'una fase expansiva en la reiterada "respiració demogràfica" de les economies preindustrials implicava una caiguda tendencial de les taxes de detracció senyorial i reial, ja que en cas contrari les explotacions pitjor situades s'haurien vist ofegades. La correlació entre senyors i pagesos a l'inici del cicle expansiu acostuma a afavorir aquella inflexió a la baixa de la taxa d'exacció, que possibilitaria un creixement, i es veuria compensada en el volum de renda feudal i impostos mercès a la multiplicació d'unitats que tributaven.

Quan l'extensió del conreu ja no podia seguir compensant el descens de la taxa de detracció, la classe senyorial i l'absolutisme tendrien a incrementar-la novament, per tal de refer les seves hisendes. La multiplicació del nombre d'explotacions pageses juga llavors en contra seu, i a favor dels senyors. Si, entre tant, els eventuais excedents retinguts pels pagesos millor situats, o altres classes interessades en incrementar la producció agrària, no efectuaven les inversions precises per millorar la productivitat, la pressió recruada dels impostos i la renda bloquejarà la possibilitat d'un ulterior creixement extensiu de l'economia tardofeudal, i precipitarà una crisi alhora malthusiana i social que reconduirà la societat al punt de partida d'un nou cicle expansiu. (27)

L'explicació dinàmica de Guy Bois, que aquí es pressuposa, i els aspectes lligats al crèdit i l'endeutament, als quals es concedeix una major rellevància, tenen tots dos un fonament co-

mú en el "mode de producció": l'hegemonia de la petita producció pagesa i la detracció feudal. En el feudalisme tardà cal afegir-hi l'acreixement del tribut reial per l'absolutisme, i, a més, l'acció d'un capital mercantil i usurari que sumarà les seves exaccions al parasitisme que totes elles comportaven sobre la unitat de tributació pagesa.

Un economista teòric objectaria, en canvi, que el quadre té massa coses mesclades, que corresponen a nivells analítics de profunditat o superficialitat dispar. Probablement proposaria prescindir de tots aquells explanans que remeten a uns altres més forts, i aleshores podriem quedar-nos potser amb tres úniques variables: renda, benefici i interès.

3. Renda, benefici i interès.

Quan en els anterior capítols s'ha anat repassant els fils de la teranyina censalista, hem topat amb una paradoxa encara no resolta. L'ordit i la trama de la teranyina no estaven fets només de censals. Essent el contracte predominant, el censal apareixia entreteixit amb dos instruments més: el debitori, institució anàloga a les obligaciones de Castella, Galícia i el País Basc; i la venda a carta de gràcia, versió catalana de les retrovendes i vendes de renda d'altres regnes. I encara s'afegia a qui volia esmerçar una suma l'oportunitat de col·locar-la en violaris. (28)

Malgrat el paper més aviat marginal que semblen haver tingut els violaris en la teranyina censal del set-cents, té força interès la seva mera existència com a oportunitat d'esmerç al-

ternatiu al dels censals: el for o cànon anual del 14,29% va mantenir-se constant al llarg de l'edat moderna. En el segle XV era exactament el doble de l'interès nominal del censal, per compensar l'extinció en una o dues vides. Però en el segle XVII, i fins el 1750, ja multiplicava el for nominal del censal gairebé per tres, i per 4,8 després de la rebaixa al 3% efectiva en aquella data.

Semblaria doncs, a primer cop d'ull, que aquestes rendes vitalícies haurien d'haver-se considerat més profitoses que les del censal, però succeïa tot el contrari. Malgrat ser a la baixa edat mitjana un contracte de préstec molt utilitzat, anà essent substituït pel censal perpetu ahora que el for nominal d'aquest anava disminuint en relació al del violari. (29)

Quelcom semblant podem dir dels deutoris, un contracte del tot fet a mida per defugir la prohibició d'usura de la manera més fàcil: no fent constar l'interès. El signant es reconeixia deutor d'una suma que, respecte la manllevada prèviament, portaria ja incorporats els corresponents interessos. El plaç de retorn era un termini sempre fixat, i generalment molt curt. Es tractava, doncs, d'un instrument de crèdit que en el segle XVIII permetia prestar amb retorn obligatori del capital en un temps prefixat, i sense cap destorb en la negociació de l'interès. La seva condició del tot legal, i la possibilitat d'hipotecar béns del deutor, li conferien una seguretat que mancava a un hipotètic escanyapobres que prestés d'amagat.

Hom hauria cregut que el deutor havia de ser considerat més àgil i rendible que el censal, i haver estat preferit pels creditors amb mentalitat capitalista. Nogensmenys, tota la do-

cumentació utilitzada coincideix a palesar que la utilització del debitori a la Segarra set-centista no solament no substituïa la del censal, sinó que li estava subordinada. Funcionava de fet com una mena de pròleg, un pas previ a la contracció formal d'un censal quan l'operació mobilitzava sumes considerables.

Si el debitori feia de prefaci, les alienacions de béns imobles o fruits amb "pacte de retro" acostumaven a ser l'apèndix. Com el debitori, era un altre instrument de crèdit extraordinàriament dúctil per emmotllar-lo a qualsevol situació sense traves en el tipus d'interès. En contrapartida al dret de retracte retingut pel "venedor", i que era transferible a tercers persones, el preu de la cosa "venuda" era inferior al de mercat. Dita reducció permetia al prestamista embutxacar-se interessos ocults, car la "venda" emmascarava un préstec: tant si es tractava de la venda d'una part de fruits -percebuda en espècie o fictíciament "arrendada" en metàl·lic al propi pagador-, com d'una casa o una terra, el prestamista-comprador obtenia béns molt més valuosos a preus de mercat que la suma prèviament bestreta al prestatari-venedor. Per tant, el contracte de venda a carta de gràcia permetia execucions privades ràpides dels censataris insolvents, i la infravaloració de la "cosa" transferida en relació a l'anterior préstec permetia al censalista multiplicar els guanys de l'esmerç inicial i rescabalar-se d'endarreriments.

El pas del censal a l'alienació a carta de gràcia era provocat per la insolvència del censatari. La junció dels dos contractes acomplia una doble funció: servia per actualitzar préstecs amb róssecs endarrerits i a la vegada d'amenaçadores xurria

ques per impel·lir la resta de censataris a pagar puntualment les pensions. Car tot aquell qui caigués en el sector de la te-ranyina on la relació es transformava en venda a carta de gràcia restava condemnat a veure deteriorar ràpidament la seva situació, mentre oferia al prestamista una oportunitat excel·lent d'incrementar el seu guany.

Heus aquí la paradoxa: ¿per què era el censal la fórmula contractual que dominava, subordinant la utilització de les altres? ¿com podia ser el contracte preferit si de totes quatre alternatives d'esmerç a disposició dels prestamistes -violaris, debitoris, vendes a carta de gràcia i el mateix censal -era el que tenia un tipus d'interès nominal més baix? Per resoldre l'entrellat cal entendre la diferència entre interès nominal i interès real, segons quina fos la manera d'emprar un censal.

La història d'un censal que veu la llum el dia de la creació, i mor en beatitud al cap d'un temps amb la quitació, sense altres incidències prèvies i posteriors, era la més infreqüent de totes. Resultava força més corrent que el seu destí arrossegés tot un conjunt d'operacions de compra-venda, i l'acoblament successiu de diversos contractes. Totes dues coses permetien al censalista trencar fàcilment la relació legalment fixada entre "principal" i "pensió", multiplicant l'interès real percebut de l'esmerç.

Quan l'endeutament pagès jeia sota la creació d'un censal, la relació acostumava tard o d'hora a provocar la transferència d'algun bé immoble hipotecat del censatari insolvent cap al creditor, com a venda perpètua o a carta de gràcia. Això oferia a dit censalista l'oportunitat de jugar amb el preu real de la co-

sa obtinguda en relació al "preu" nominal del censal originari. Aquestes rodes censal-terra-censal servien per rescabalar-se d'endarreriments, però també revaloraven la renda censal multiplicant el tipus d'interès per sobre l'oficial. Una condició essencial per assolir l'alta rendabilitat d'aquesta forma d'emprar el censal era tancar la roda sencera venent la terra obtinguda com a penyora. Això ens revela la racionalitat que menava el comportament dels censalistes davant l'alternativa d'acumular béns immobles o continuar fent-los rodar amb censals: desprendre's de les peces de qualitat mediocre, retenir els escassos bocins selectes.

En lloc de fer rodar censals amb terres i cases, es podia arribar al mateix resultat fent-los rodar amb altres contractes: debitori-censal-venda a carta de gràcia, per exemple. La prèvia signatura d'un debitori que ja tingués incorporats en el "preu" uns forts interessos ocults serviria fàcilment el propòsit de multiplicar l'ingrés usurari real. Però encara era més corrent el recurs a la venda a carta de gràcia d'una part de fruits. El prestatari conservava formalment la terra -i es carregava la fiscalitat- però l'alienació de la renda desnaturalitzava aquella propietat. La renda "venuda" deixava novament de mantenir el for legal amb el capital inicial, i l'interès real es multiplicava. Aquest cop es podria dir que la renda brollava directament del diner bestret, estalviant passes al cantó de la propietat: vendre la renda i no la terra suposava anar directament al gra.

Si la venda a carta de gràcia subsegüent al censal ho era de la parcel·la mateixa, el censalista podia revendre-la i jugar altre cop amb els preus, o bé convertir l'antic propietari-censa

tari en arrendatari seu. Les condicions de l'arrendament deixarien de tenir cap relació formal amb el préstec inicial, i l'ingrés real es disparava altre cop per sobre l'interès nominal.

El secret del considerable profit que podia obtenir-se utilitzant el censal raïa en la seva inserció en uns mecanismes força més complexos, que no acostumaven a esmentar-se a la lletra dels contractes notariaus, però que se'ns revela en la comptabilitat portada pels censalistes. Per ultrapassar la taxa legal d'interès no calia defraudar el censatari a l'hora de l'arrendament realment el censalista la suma acordada davant notari. Hi havia altres maneres d'obtenir ingressos per sobre el nominal sense necessitat de fer aquesta trampa. (30)

L'interès real coincidiria amb el nominal quan es tractava de censals creats i lluitats per contraents benestants amb censalistes de semblant condició, o amb l'Església. Si la demanda de crèdit no era originada per una situació de veritable endeutament, podia servir aleshores per finançar llurs activitats o tapar els seus forats de liquiditat. No estava descartada la possibilitat de què el préstec donés origen a una inversió, tot i que l'orientació rendista i especulativa preferent en l'esmerç dels acabats de la zona tendiria a donar-li destinacions relacionades amb aquelles activitats habitualment parasitàries.

Si aquella possibilitat es realitzava, l'interès operava llavors, com en el capitalisme ja desenvolupat, una redistribució del guany obtingut entre "financer" i "empresari". Però si el rendista també acabava empenyorat, la càrrega censal desviava aleshores ingressos d'origen feudal cap al censalista. Quelcom semblant es pot dir dels dèficits municipals: no era impossible

manllevar censals per efectuar alguna "inversió pública", però era més corrent que fos originat pel dèficit del comú i acabés alienat cap als censalistes impostos municipals o altres béns públics.

Tot això restava limitat a les relacions internes al centre de la teranyina censal, i amb l'epicentre que ocupava l'Església. La major part dels seus fils se sostenien en l'endeutament estructural dels petits productors, i quan era aquest el causant de la contracció de censals, no resultava difícil als censalistes més grossos del centre multiplicar l'interès real mitjançant la circulació de béns o fruits en sentit contrari al dels préstecs.

Si no hagués estat així, seria incomprendible la simultània existència de contractes alternatius amb interessos nominals tan dispars, i la general preferència per aquell que el tenia menor.

Titllar d'usuaris els debitoris i les vendes a carta de gràcia, per oposició a un innocent contracte censal lliure aparentment de tota sospita, suposaria oblidar que els uns i els altres esdevenien sovint seqüències d'una mateixa trama dins la teranyina censal. També suposaria passar per alt la diferència, segons la forma d'emprar econòmicament els censals, entre interès nominal i interès real.

Contrastar l'alt for nominal dels violaris amb la moderació del censal implicaria ometre la relació inversa entre tipus d'interès anual i la seva durada aleatòria o perenne. Traçar una frontera decisiva entre els contractes hipotecaris i les bestretes en espècie o diner a parcers sense béns amb què respondre, malgrat els interessos increïblement alts i les condicions draconianes d'aquests segons, suposaria negligir la diferència entre

préstecs amb hipoteca o sense. Tot al contrari dels altres, en els préstecs no hipotecaris l'interès nominal era més alt que el real, i habitualment inversemblant, precisament per maximitzar la renda agrària i obligar el parcer a prosseguir en el conreu d'una parcel·la que no era seva, en benefici de l'amo-usurer.

(31) La relació de propietat ja s'encarregava d'això quan hi havia una hipoteca que garantia al prestamista capital i interès. Però l'ingrés usurari real havia de resultar comparable, al capdavant, car en cas contrari ningú no hauria fet bestretes hipotecàries.

En definitiva, contraposar unes formes a les altres segons la quantia nominal de l'interès planteja falsos problemes insolubles si hom no s'adona que totes eren formes alternatives per a què uns mateixos inversors col·loquessin capitals. Tipus nominals més alts o més baixos no sempre havien de representar situacions més o menys oneroses per als prestataris, més o menys avançades per als prestamistes.

En lloc de pretendre rastrejar en la quantia de l'interès una frontera inexistent entre l'interès "legítim" i la usura, resulta més útil l'estudi comparatiu dels nivells de rendabilitat mitjana entre diferents opcions d'esmerç. La manera més adient de jutjar en termes econòmics l'interès d'un préstec és, precisament, posar-lo en relació amb el tipus de benefici mitjà. (32)

A Catalunya dins l'Espanya moderna Pierre Vilar ha xifrat el tipus de guany comercial normal en el segle XVIII al Principat en un percentatge no superior al 9-11% anual sobre el capital avançat. (33) En la seva monografia dedicada a la Companyia Nova de Gibraltar ha observat que Feliu de la Penya considerava desfa

vorable, el 1683, tot interès superior al 3% en els préstecs que manllevava, mentre tipus del 5% ja resultaven massa alts, i del 8% francament onerosos per a la seva empresa. (34)

Aquests eren els guanys corrents en operacions del gran comerç, i en un moment en què el capital comercial aspirava encara "als considerables premis de la loteria de l'intercanvi llunyà". Però participar-hi exigia mobilitzar un seguit de recursos en una forma no gaire habitual als altiplans catalans interiors. A les explotacions agrícoles els eventuais beneficis havien de ser inferiors. A la segona meitat del vuit-cents els inventaris encara calculaven a la Segarra la renda que podia obtenir-se d'un gran patrimoni agrari a raó d'una pensió de censal. (35)

En qualsevol cas, interessos per sobre el 3% anual eren fàcilment assolibles pels censalistes a l'engrós fins i tot després de la rebaixa del 1750, i encara podien igualar o superar el 10% del guany comercial normal quan la pràctica especialitzada del prestamisme donava pas a vendes de béns o fruits, perpètuos o a carta de gràcia. L'Església de Cervera o el pagès-negociant Bargués obtingueren, en alguns cassos que he pogut seguir en detall, percentatges reals del 13 o el 15% si es reparteixen alíquotament en el període cobert per una roda censal-terra-censal. (36)

Aquests casos "extrems" dintre la teranyina censalista no ens donen, és clar, el tipus d'ingrés usurari mitjà real. Però serveixen per mostrar que el tipus nominal podia ser fàcilment sobrepassat pels censalistes que controlaven la circulació permanent de terres, fruits i altres béns en el mercat hipotecari: per això he representat en el quadre-resum amb un traç discontinu

la regulació legal del tipus d'interès nominal. Davant el notari la lletra de l'escriptura podia ser respectada, però els mecanismes econòmics pressionaven després a l'alça del tipus real mercès a la junció amb altres contractes a què donava lloc la roda dels deutes.

Més enllà dels mecanismes que ho feien possible contractualment, l'explicació bàsica d'aquesta tendència del tipus d'interès real a situar-se per sobre el tipus nominal en els préstecs hipotecaris, rau en l'existència d'una demanda de crèdit per part d'una pagesia endeutada que no esperava obtenir de l'explo-tació familiar de la terra un guany superior a l'interès dels préstecs manlevats, sinó únicament la subsistència. Això contrarrestaria la tendència contrària provocada per l'abundant oferta de crèdit censal per part d'unes classes rendistes desitjoses d'emprar aquesta forma segura, còmode i profitosa de col·locar estalvis.

El sol fet que la monarquia pogués reduir d'un dia per l'altre, el 1750, l'interès nominal del 5 al 3% sense provocar la immediata insurrecció dels nombrosos i influents censalistes, ni cap especial daltabaix, hauria de fer reflexionar als historiadors que segueixen considerant el censal una forma molt suau, i favorable als prestataris, d'exercir el crèdit. Fins i tot prenent la hipòtesi menys favorable a les tesis desenvolupades en aquest treball -que l'interès censal mitjà real fos molt proper al tres per cent nominal després del 1750- resulta de tota manera inargüible que es tractés d'un interès baix sense posar-lo en relació amb el tipus de guany igualment mitjà que podia obtenir-se de l'explo-tació directa d'una terra mediocre en la seva majo-

ria. Els censalistes més grossos i menys "passius" (36) tingueren a les seves mans l'oportunitat de retenir i acumular les terres perdudes pels censataris insolvents: la revenda sistemàtica que practicaven parla per ella mateixa. (37)

D'aquí es deriva una conseqüència econòmica clau. Quan el tipus d'interès s'acosta al tipus de guany que pot obtenir-se d'activitats productives, minva la demanda de crèdit destinada a millorar la producció, i resta només la generada per l'endeutament crònic d'explotacions familiars pageses i menestrals, comunitats rurals o aristocràtiques de butxaca foradada. Alfons Barceló ho recordava fa uns anys en un interessant article que reprenia, en aquest punt, la revisió de Keynes efectuada en la seva Teoria general. (38) I el model explicatiu del paper del crèdit en la transformació de la societat agrària tradicional elaborat per Edward J. Nell es basa, justament, en els supòsits de que la taxa de guany ha de ser igual a la taxa de creixement de tota l'economia, i el tipus d'interès dels préstecs fets pels "propietaris de la terra" als "capitalistes" ha de ser inferior a la taxa de guany. En el cas contrari es bloquejaria el creixement capitalista i la societat "tradicional" romandria estructuralment estancada, car els "terratinents" no inverteixen, només consumeixen (39):

"Sembla, doncs, que quan l'agricultura és relativament primitiva i no mecanitzada, el tipus d'interès serà alt en relació amb el guany i el creixement, però amb el desenvolupament, amb l'agricultura mecanitzada, baixarà".

El manteniment de tipus d'interès propers als eventuals

guanyos mitjans de l'explotació agrícola, ¿impediria un "desenrotllament econòmicament significatiu del crèdit"? (40) Com a crèdit a la inversió, en els termes propis d'una economia capitalista industrial, sens dubte. A Espanya el panorama del "crèdit agrícola" no canviaria substancialment fins a la crisi del vell sistema censalista i la nova llei hipotecària de 1861, que eliminarien la vella simbiosi entre renda de la terra sense propietat absoluta i "reconstitució" de rendes per medi del crèdit. (41) Però aquest vell sistema censalista era, de fet, una forma d'explotació sobrevinguda a través del crèdit, encara que fos un crèdit sense inversió. El préstec esdevenia aleshores una "compra" anticipada de renda, i el corresponent rèdit o interès determinava un desplaçament de valor sense crear-ne de nou, permetent realitzar un guany al prestamista però no al prestatari. (41)

La diferència principal d'aquest crèdit hipotecari rendista amb altres formes d'explotació usurària, també molt antigues i que proliferaran molt en el camp espanyol arran de l'aplicació de la reforma liberal en aquest sector de l'economia, era el seu interès en la percepció d'una renda segura i a llarg termini. Això feia que el censalisme, com a forma de detracció de renda, es tigués molt més interessant en la perpetuació de la font d'on ex treia ingrés, que la usura no hipotecària d'un llogrer local que actués molt més violentament a curt termini, indiferent a les conseqüències de la seva acció. Ambdues eren formes d'explotació mitjançant un crèdit sense inversió, que es mantenien, parasitàriament minant aquells que constitïen la font d'enriquiment. Però els censalistes explotaven usuràriament els petits productors xuclant-los lentament, mentre els escanyapobres ho farien sobta-

dament, i això tindria repercussions en les relacions entre paràsit i hoste. (43)

El censalisme podia escanyar hostes individuals, executar totalment o parcial un cert nombre de censataris insolvents, i ho feia tot sovint: en el sector de la teranyina on dominaven les vendes a carta de gràcia es produïen actuacions de contun-
dència anàloga a les de la usura tradicionalment considerada com a tal. Però al censalisme li era profundament estranya la idea de destruir col·lectivament la comunitat hostessa. Estructuralment era un paràsit amb instint de conservació, que provocava una circulació permanent de terres i altres béns necessaris per produir, entre productors empenyorats que els perdien i productors que s'empenyoraven per accedir-hi, sense arribar mai a fer desaparèixer la pagesia i la menestralia com a classes.

D'ací el seu caràcter complex i la seva aparença ambivalent: un vehicle d'extracció de renda, però també d'accés a la terra per als pagesos pobres; un mitjà de treure partit dels problemes successoris i de contribuir, a la vegada, al manteniment dels patrimonis en els heretaments; un procediment per apro-
fitar les dificultats derivades de la reposició del bestiar, i de permetre reposar-lo amb unes certes condicions, etc.

Una condició econòmica fonamental per fer l'explotació usuària censalista sustentadora d'un capital acumulable i repro-
duïble era, precisament, que la producció romangués en mans dels petits productors, desinteressant-se els capitalistes-usurers de fer-se càrrec de cap mena de cost productiu: car el predomini de la petita producció implicava l'absència general de la pro-
secció del benefici en el càlcul econòmic dels productors-presta

taris, i aquesta era la base del sistema de crèdit censalista.

Una altra condició era la coexistència amb les formes preexistents de drenar excedent a la societat feudal tardana. Hi havia un engalzament solidari entre la triple "fiscalitat" senyorial, reial i municipal, d'una banda, i la pràctica censalista de l'altra: la prèvia mossegada dels primers precipitava la pagesia i la menestralia cap a la teranyina dels deutes, i propiciava la darrera dentada usurària. Motiu pel qual el censalisme no solament no reemplaçava les altres formes d'explotació, sinó que les reforçava tot imitant-les contractualment.

La rendabilitat mitjana del prestamisme censal, limitada en darrera instància per la capacitat productiva de les explotacions pageses -que tendia a deprimir-, suposava que l'ingrés real del censalista s'acostés al guany mitjà que eventualment podia obtenir-se del treball de la terra en aquelles condicions de producció, però sense tampoc ultrapassar-la massa. Una certa moderació en el tipus d'interès -provocada, de fet, per la oferta de censals que mantenia la orientació rendista dels acabats-, i la seva contrapartida en la garantia hipotecària, permetien l'autoreproducció del sistema, evitant-ne el suïcidi inherent a l'eliminació completa de la comunitat hostessa que parasitava. Conferia al centre de la teranyina l'estabilitat i la seguretat necessàries, deixant les execucions per a casos "extrems".

A la vegada, l'alta rendabilitat dels censals en relació amb col.locacions alternatives dels mateixos capitals implicava que una gran part de l'excedent susceptible d'acumulació i esmerç era drenat cap als grups socials i institucions censalis-

tes, la qual cosa impedia l'estalvi i la millora dels petits pro-
ductors.

El predomini del censalisme en l'esmerç de capitals afavo-
ria, doncs, la congelació d'una determinada estructura agrària
i comercial, tot i accentuar-hi la desigualtat al seu si (44),
contribuint a condemnar-la a un creixement sense millores que
aviat topava amb límits malthusians en restar bloquejades les
possibilitats d'incrementar significativament els rendiments
agrícoles i la productivitat del treball.

La caracterització genèrica dels petits pobles segarrencs
a l'enquesta de Zamora expressaven molt gràficament, el 1790, la
situació de la que només una minoria molt caracteritzada es po-
dia lliurar: "la gente del Pueblo de las quatro partes las tres
son pobres, y son labradores" (Les Pallargues); "en este lugar
todos se aplican en el trabajo de sus tierras y todos se hallan
pobres" (Malacara).

4. Després de la reforma liberal: l'eutanàsia del rendista i
els símptomes de canvi a la segona meitat del vuit-cents.

Si l'explotació a través del crèdit censal era capaç d'au-
toperpetuar-se, la mera ampliació dels intercanvis no podia po-
sar fi a les expectatives d'ingrés substancials i segur que ofe-
ria, ni "obligar" els benestants a invertir en la producció. Si
el guany mitjà que es podia obtenir de l'explotació agrícola
d'una terra mediocre, en la seva gran majoria, era realment molt
baix, la mera rebaixa del tipus nominal d'interès del cinc al

tres per cent efectuada el 1750 -un favor simultani a les finan-
ces de la corona, la noblesa i eventuais inversors capitalistes-
tampoc podia sentenciar la mort de les velles rendes hipotecàri-
es censals, excepte potser a les zones d'agricultura molt rica
i dinàmica. A més, sempre es podia compensar la rebaixa nominal
mitjançant el recurs més freqüent als deutoris i les vendes a
carta de gràcia que permetien multiplicar l'interès real. Si
tot això és cert, ¿quan i per què va tenir lloc la fallida del
sistema creditici d'antic règim, i va iniciar-se el procés de
substitució pel nou règim hipotecari liberal?

En aquest punt les hipòtesis avançades en els capítols pre-
cedents se situen del cantó de Robert Brenner en la polèmica so-
bre la transició històrica al capitalisme: és a dir, les estruc-
tures de classe i els processos de lluita de classes haurien ju-
gat un paper central. (45) L'ensorrament del sistema censalis-
ta hauria començat realment -si més no a les àrees "pobres",
amb nivells de guany en l'explotació agrària molt baixos- amb
la vaga de pensions iniciada pels censataris a partir de la guer-
ra del francès, i sobretot a partir del Trienni liberal i la de-
finitiva crisi de la monarquia absoluta amb la mort de Ferran
VII. (46) D'acord amb la nostra sèrie de col·lecta de censals
pel clero parroquial cerverí, aquella "vaga de pensions" va to-
car fons el 1841-42, justament quan l'abolició formal del delme
-substituït per la contribución del culto y clero, o indemnitzat
si estava infordat a perceptors laïcs- va posar fi a l'altra
tossuda "vaga de delmes" que, en el mateix període, havia acoma-
nyat o precedit la de censals. (47)

A la Segarra, i deixant al marge la fiscalitat reial o la

municipal, les dues formes principals de drenar el minso excedent pagès cap als grups socials rendistes eren, en el feudalisme tardà, precisament el delme -que ocupava el centre de la renda senyorial- i les rendes censals, enteses en sentit ampli: les pensions pròpiament censals, revaloritzades o no amb la circulació de béns immobles empenyorats, els debitoris, els violaris i les parts de fruits alienades a carta de gràcia. Els censos i lluïsmes emfitèutics tenien una entitat molt menor, excepte en els escassos establiments tardans, i altres formes més modernes de renda de la terra afectaven només una petita fracció dels sòls cultivats.

Per tant, la "vaga" de delmes i pensions havia de comportar l'obturbament dels dos canals fonamentals d'on les classes rendistes obtenien els gruix dels seus ingressos. Josep Fontana ha explicat el procés que, per dalt, precipitaria la reforma liberal espanyola a partir de la crisi de la hisenda de la monarquia absoluta. (48) Potser es podria postular també que, per sota la crisi de la hisenda pública, la reforma liberal estigué esperonada per una crisi dels ingressos privats de les classes acabalades de l'antic règim que depenien, en darrer terme, dels mecanismes parasitaris d'acumulació tardofeudal.

Del seu estudi col·lectiu de les rendes dels Medinaceli a Catalunya, Montserrat Caminal, Esteban Canales, Angels Solà i Jaume Torras n'han tret, justament, la següent conclusió: "des del final del segle XVIII, però sobretot des de la Guerra del Francès, s'anava esmussant l'eficàcia de la renda feudal com a eina per a l'apropiació de treball d'altri. La percepció d'aquest fenomen, ¿contribuïa d'alguna manera a les opcions de la

majoria d'individus del sector laic de la classe feudal en les lluites polítiques de l'època, a la seva estratègia d'inserció en el nou ordre liberal?" (49)

La reforma liberal espanyola efectuarà -en la forma menys dolorosa possible- una mena d'eutanàsia del rendista de l'antic règim, quan ja era un malalt irreversible i en fase terminal. L'expressió, manllevada del John M. Keynes de 1936, sembla particularment adient pels efectes de la substitució del sistema censalista per la nova legislació hipotecària liberal produïda entre la desamortització de Madoz, que oferí les primeres oportunitats de redempció avantatjosa de les velles càrregues censuals, i la llei de 1861 (50):

"Estas tasas de interés elevadas -diria Keynes-, consecuencia de hipotecas de la tierra, que frecuentemente exceden al rendimiento probable de cultivarla, han sido un rasgo habitual en muchas economías agrícolas. Las leyes sobre la usura se han dirigido principalmente contra gravámenes de este género, y con razón...

El hecho de que el mundo sea tan pobre como es en bienes de capital acumulados después de varios milenios de ahorro individual sostenido se explica, en mi opinión, no por la tendencia a la imprevisión de la humanidad, ni siquiera por la destrucción de la guerra, sino por las altas primas de liquidez que antiguamente tenía la propiedad de la tierra y que ahora tiene el dinero".

(Per entendre que en la nova situació liberal resultés encara més difícil per al pagès l'obtenció de crèdit agrícola, en unes condicions que permetessin la inversió profitosa en millo-

rar l'explotació agrària, ens caldrà recórrer a l'ajut de Txaïanov, Marx i els teòrics actuals de "l'absorció de l'agricultura pel capitalisme", a més del que pot oferir-nos la Teoria general de Keynes. Però això ja és una altra qüestió).

La dècada dels anys quaranta del segle XIX sembla haver marcat una divisòria molt important. El delme estava definitivament abolit, i els censals i altres càrregues del mateix origen es cobraven pitjor que mai, de part d'uns censataris aclaparats amb la nova fiscalitat liberal i a l'espera d'una oportunitat futura de redempció. Les dues coses havien jugulat les fonts d'ingrés i les alternatives d'esmerç tradicionals. Si atenem al cas concret dels doctors Nuix de Cervera, barons de Perpinyà aleshores, i senyors de Calonge, Pujalt i Ivorra, trobem aquells anys un patrimoni familiar malmès per la resistència antifeudal i antiusurària pagesa, i pel pes recent de la doble fiscalitat suportada durant la guerra carlina. La casa, administrada fins llavors per Lluís Maria Nuix, sembla haver simpatitzat amb el reialisme i el carlisme. Però a la dècada dels quaranta se'n faria càrrec Joaquim de Nuix i de Ferrer, que era promotor fiscal de Cervera, amb el propòsit evident de refer-lo en les noves circumstàncies dels temps. (51)

No és casual que sigui en els mateixos anys quan altres comptabilitats privades de la comarca mostren els primers intents clars d'innovar l'explotació de les terres dels propietaris benestants, tradicionalment rendistes. (53) Aquests símptomes d'una dinàmica nova només podien afectar, de moment, aquelles extensions el domini útil de les quals restés en mans de les classes benestants ara esperonades per la jugulació, i pos-

terior eutanàsia, de les velles rendes. La cristallització emfitèutica del feudalisme determinaria que, a la Segarra com en altres parts de Catalunya, la implantació d'una propietat absoluta per part de la reforma liberal es fes en favor del pagès que mantenia secularment el domini útil de la seva parcel·la. (54) Però, tanmateix, els símptomes ja resulten significatius de l'inici d'una veritable "transició".

Els canvis principals vindrien una mica després: la línia del ferrocarril Barcelona-Lleida, inaugurada el 1860, un any abans que s'ultimés el canal d'Urgell i s'iniciés una clara divisòria en la trajectòria agrària posterior de la Segarra i L'Urgell. (55) Una de les funcions principals del ferrocarril era, en paraules de Pere Pascual, "la difusió del focus industrial barceloní cap a l'interior de Catalunya i l'adequació del conjunt de l'economia catalana a les demandes que s'havien generat com a conseqüència de l'aparició de la gran indústria al país". (56) Mentre contribuïa decisivament a articular el mercat català a partir de la macrocefàlia barcelonina, la nova xarxa de transport mantenia o empitjorava les inarticulacions intra i intercomarcals: el 1890 Faust de Dalmases encara es queixava de l'abandó de projectes com la carretera Cervera-Manresa degut, precisament, a la concentració d'esforços en la línia ferroviària Lleida-Barcelona. (57)

Això canviava substancialment la direcció dels contactes de la Segarra amb l'exterior, que fins aquell moment havien basculat preferentment cap al Camp de Tarragona, i oferia l'oportunitat d'exportar a costos més baixos mercaderies de dues menes: excedents agrícoles i mà d'obra.

En efecte, les colles de segadors i veremadors "segarretes" que migraven estacionalment seguint el diferent calendari en la maduració dels fruits, es serviren d'aquest medi de transport per arribar més lluny i més ràpidament. A la vegada, el ferrocarril comportava la desaparició d'una altra forma d'ocupació complementària per a pagesos-jornalers amb terra insuficient: el tragí de temporada com a somaders. Al cap d'un temps molts començarien a cancel·lar el trajecte de retorn, i la Segarra va experimentar al llarg de vèries dècades de la segona meitat del segle XIX una forta emigració cap als pols de desenvolupament del capitalisme industrial català, que provocaria una pèrdua de població en termes absoluts:

habitants de la Segarra,
segons la divisió comarcal administrativa

1857	25.418
1877	22.515
1887	23.802
1900	21.434
1910	20.541

El balanç demogràfic de tot el període 1857-1900 presenta en aquesta comarca una taxa de decreixement acumulatiu anual de 0,4% -gairebé idèntica a la taxa mitjana de creixement de tota la població catalana, però de signe negatiu-, la qual cosa representa un índex de despoblament només superat els mateixos anys pel Solsonès, la vall d'Aran i el Montsià. Foren sobretot els nombrosos nuclis rurals, de menys de dos mil habitants, els que sofririen forts descensos de població dintre el conjunt comarcal:

	%	%	%
	1857- 1877	1877- 1887	1887- 1900
municipis de menys de 2.000 h.	- 0,53	- 0,48	- 1,02
municipis de més de 2.000 h.	+ 0,18	+ 0,72	- 0,16

TAXES DE CREIXEMENT ACUMULATIU ANUAL A LA SEGARRA

L'"exportació" de població afectà probablement els pagesos i menestrals més pobres, mig jornalers i traguiners, que a partir d'aleshores començarien a desprendre's dels seus petits bancals, en lloc de retenir-los i hipotecar-los al preu que fos, com abans. Aquest mecanisme econòmic de l'emigració potser arribaria a mobilitzar molta més terra, a la Segarra, que les mateixes desamortitzacions, car no hi havia gaires béns comunals i la institució eclesiàstica tampoc acaparava grans extensions. Les propietats -i en un grau menor potser també les explotacions- deuen refer-se, tendint a consolidar-se i concentrar-se en mans dels qui prèviament ja detenien unitats més grans, millors i més equilibrades. Per a ells el ferrocarril oferia una via fàcil de sortida comercial dels excedents.

Una de les plasmacions més clares d'aquest procés serà l'ampliació constant de la superfície de vinya fins la invasió de la fil·loxera i la gran crisi agrària de finals del segle XIX. En els amillaments de mitjan segle XIX estudiats per Ramon Garrabou, els ceps ocupaven proporcions considerables de la superfície cultivada, força superiors als del primer cadastre de principis del set-cents (58):

% de la superfície cultivada
(1851-66)

Torrefeta	47,7
Verdú	38,4
Estaràs	14,7
Massoteres	28,5
Ivorra	37,8
Cervera	7,0

L'extensió de la vinya fou, doncs, anterior a la febre vitícola del període 1867-1890 provocada per la invasió de la fil·loxera a França i fins la seva posterior entrada a Espanya.

(59) Però també sabem que l'existència de vinya intercalada en els bancals de sembradura havia estat un dels trets característics del paisatge agrari de la Segarra des de feia molts segles.

Resten encara per aclarir tres aspectes fonamentals per caracteritzar i explicar la creixent especialització vitícola de la Segarra en el segle XIX. En primer lloc, la cronologia. ¿Quan va començar realment l'impuls vitícola lligat a una sortida comercial supra-comarcal? Si la interpretació desenvolupada en aquest treball és encertada, no hauriem de retrotraure-la fins el segle XVIII, i semblaria haver-se situat a les dècades centrals del vuit-cents. En segon lloc, ¿qui foren els peoners de les noves plantacions, i quins estímuls les promovien? L'impuls sembla haver partit dels grups benestants tradicionals que fins aleshores havien preferit alternatives de guany més fàcil, com era acaparar el regadiu, especular amb el gra de les botigues o la farina dels molins, i fer préstecs hipotecaris. (60) Però, ¿va participar-hi també la pagesia, si més no la menys empobrida, que romandria a la comarca arrodonint les seves poses

sions amb les parcel·les dels parents o veïns emigrats? Si això darrer fos cert, representaria un canvi molt més profund que la mera reconstitució d'explotacions i la intensificació vitícola: suposaria l'adopció de respostes positives a les demandes del mercat, el pas de target producer a market producer.

En tercer lloc, l'avenç de la vinya ¿va canviar substancialment el sistema tradicional de bancals policulturals intercalats, o va fer-se aprofitant els seus propis marges de flexibilitat i adaptació? Sabem que en els anys cinquanta del nostre segle el vell paisatge intercalar encara marcava la pauta a molts indrets de la Segarra. A Cervera, el cadastre de 1960 classificava un 72,8% de la superfície del terme sota el rètol de "cereales con viña, olivos y almendros". La qüestió és si aquesta continuïtat amb un passat molt llunyà -ara trencada per la tractorització i els adobs químics- havia estat o no interrompuda els anys de màxima intensificació vitícola de la comarca.

Indicis de què la Segarra va volcar-se cap a la viticultura a la segona meitat del segle XIX n'hi ha molts. El 1885 la vinya ocupava el 61,7% de la superfície cultivada al partit judicial de Cervera, i aquell lustre la producció assoliria, segons Faust de Dalmases, la cota dels cent cinquanta mil hectòlitres de vi a dita circumscripció administrativa (61):

Hl. de vi produïts al partit judicial de Cervera

1885	142.000
1886	138.000
1887	150.000
1888	170.000

El balanç del tràfic de mercaderies a l'estació ferroviària de Cervera en el quinqueni 1882-1886 presentava un considerable dèficit entre entrades i sortides de cereals, i en una proporció menor també en les partides rebudes i expedides d'oli i llegums. En canvi, tenia un enorme superàvit de vi: les vendes mitjanes, estimades per Ramon Garrabou a partir d'aquesta font, s'haurien situat aquells anys per sobre els 170.000 hectolitres a l'any, xifra comparable a les obtingudes aleshores a les principals comarques vitícoles catalanes. (62)

Un Indicador general de la Industria y del Comercio español, colonial y extranjero del 1884 presentava el següent nombre de comerciants, industrials i banquers domiciliats a la ciutat de Cervera (63):

	<u>nombre d'establi- ments a Cervera</u>
"cosecheros y exportadores de vino"	30
"fabricantes de aguardiente"	2
"tonelerías"	3
"molinos de aceite de oliva"	2
"comerciantes de granos y harinas"	5
"fabricantes de almidón"	3
"fabricantes de cemento y cal hidráulica"	8
"telares mecánicos"	3
"tiendas de tejidos"	5
"comerciantes importadores y exportables"	4
"casas de comisión"	1
"banqueros"	2

No sorprèn observar que els dos banquers ceriverins d'aleshores -Botines i Jené- fossin a la vegada "comerciantes importadores y exportadores", i un d'ells també "cosechero y exportador de vino". Més d'un terç i vora la meitat de tots els es-

tabliments ressenyats estaven relacionats amb la viticultura.

Però altres informacions del mateix període ens diuen que l'olivera també era un cultiu important al partit judicial cer-verí, que reunia un 29,3% dels arbres plantats a la província de Lleida. (64) La descripció de l'agricultura en el terme d'aquesta ciutat feta el 1890 per Faust de Dalmases només admetia la desaparició del cultiu i la manufactura tradicionals del cànem, mentre els altres productes de sempre hi seguien presents. (65) A més del vi, deia,

"el aceite también es inmejorable; el trigo y demás cereales, á escepción de la cebada que también es muy buena, de mediana calidad y no tan abundantes. En la vega... se cosechan las frutas y hortalizas necesarias para el consumo de gran parte de la población. También es muy abundante en el país la producción de higos y almendras. Por efecto de la competencia estrangera, casi ha desaparecido el cultivo del lino y del cáñamo, del que se surtían sus extinguidas fábricas de tejidos".

La desaparició del subsector de l'economia comarcal dedicat a la producció, filat i teixit del cànem i el lli, fou una altra conseqüència del ferrocarril, que ara portaria a la Segarra a preus molt baixos els tèxtils de cotó fabrils que, abans de la mecanització i la nova xarxa de transports, eren només un consum de luxe. Això avala la hipòtesi de què l'empobriment i posterior emigració afectà sobretot l'estrat de pagesia que, per la seva precarietat com a explotacions agràries precisava d'ingressos suplementaris obtinguts en el comerç i el transport a petita escala, o a les manufactures rurals.

Però els que restaren seguien sembrant blats, i la intensificació vitícola fou compatible amb un cert progrés de l'olivera: ¿vol dir això que purament va augmentar-se la densitat dels ceps dintre el sistema de bancals intercalats, sense eliminar-lo del tot? És cert que la producció bladera era deficitària, però això tampoc representava cap canvi decisiu amb el segle anterior, sinó, en tot cas, l'accentuació d'un tret preexistent. També les notícies sobre la persistència del guaret d'un any per l'altre semblen suggerir la continuïtat del vell sistema de cultiu intercalar, si més no parcialment.

Algunes comptabilitats privades mostren, en el vuit-cents, l'inici de plantacions de vinya espessa (66), però d'altres donen a entendre el manteniment dels bancals de sempre, i en totes és molt clara l'existència d'una explotació policultural. No és impossible que una part de l'avenç de la vinya a la segona meitat del vuit-cents deixés enrera la intercalació amb sembradures i oliveres, i això deuria tenir lloc sobretot en dos espais del conjunt agrari: la terra novament roturada -sabem que es va produir una considerable ampliació de la superfície conreada, i que la Catalunya occidental enregistraria els índex més alts (67)-, i a la posseïda per propietaris benestants obligats a incrementar-ne el rendiment un cop finades les rendes de l'antic règim. Però és versemblant que el pagès txaianovià que no emigrava seguís practicant el policultiu intercalat. Ens calen estudis concrets sobre aquest període per poder tancar tots aquests interrogants, confirmar les sospites i refusar les impressions errònies.

Tampoc és segur que l'evolució fos uniforme a l'interior de

la comarca. Si el 1842 la ciutat de Cervera albergava un 32% de la població total de la Segarra administrativa oficial, el 1857 ja només representava un 17,7%. Fou aquells anys quan Guissona es destacaria clarament com a segona capital comarcal, i també experimentaren salts endavant altres nuclis com Sanaüja, Biosca, les Oluges, Sant Guim, Sant Ramon i altres llocs, enmig d'un mar de petits llogarrets que es despoblaven. Les xifres de conjunt presenten un lleuger increment de població entre 1877 i 1887 -1.287 habitants en total, un 5,7% en deu anys- que interrompria la tendència descendent de la població comarcal, general a la segona meitat del vuit-cents, i que sembla estretament relacionada amb el cicle vitícola.

El 1894 la fil.loxera havia arribat a la Segarra, i cap el 1900 la crisi vitícola ja era irreversible. Molts pocs ceps destruïts es reemplaçarien amb nous plançons de peu americà, i la comarca haurà de bascular de nou cap a la cerealicultura en plena crisi agrària europea provocada per la formació d'un mercat mundial de cereals, que seria ràpidament inundat pels excedents de països de colonització interior recent: els Estats Units, Canadà, Argentina o Austràlia. (68)

Però si el boom vitícola lligat a la fil.loxera seria molt efímer, de tota manera deixaria darrera seu una transformació decisiva en l'economia comarcal. Malgrat que fos traumàticament, s'havia creat una agricultura definitivament comercialitzada. (69) Ja no es podria tornar enrera, i la història agrària posterior -un dels trets més distintius de la qual serà la proliferació del cooperativisme dels "sindicats agrícoles"- és ja la història d'una agricultura plenament absorbida pel capitalisme industrial català.

5. Epíleg.

La història social i política que acompanyarà l'economia dels nous temps també presentaria novetats. El 16 de febrer de 1875 tindrà lloc a Cervera un cèlebre combat entre les forces carlines, que atacaren per sorpresa la ciutat, i la guarnició governamental que s'hi allotjava. Xocs militars com aquest ja n'hi havia hagut d'altres al llarg de les carlinades, però aquest estava destinat a ser revestit d'una significació política especial. En primer lloc, perquè fou el darrer combat entre carlins i liberals en aquesta plaça. I en segon lloc, perquè, tot i reproduir-se poc abans -el 1873- els típics recels i encontres entre l'exèrcit regular, una població cerverina suspecte de desafecte, i les autoritats municipals, aquest cop els homes de Rafael Tristany hagueren de combatre també contra els veïns de Cervera que formaven part de la milícia nacional. (70)

Però encara sembla haver conferit al fet major transcendència el definitiu decantament de l'èlite político-social cerverina, que ja estava plenament acomodada en l'ordre econòmic al nou règim liberal, i havia contemplat amb estupor els esdeveniments del sexenni revolucionari. Són molt il·lustratives d'aquest procés polític les memòries de Faust de Dalmases i de Masot, baró del Bollidor.

"¿Era Cervera carlina?", es preguntarà l'autor de La Cervera vuitcentista. La resposta seria tan ambígua com les dúplices avinences de l'èlite "patrícia" entre la que es comptava. Per un cantó, ens recorda el baró, Cervera, "que havia estat la primera entre totes les ciutats catalanes en servei del primer Borbó, fou l'última que arrià la bandera del darrer, en marxar

a l'exili". Caiguda la monarquia d'Isabel II, la presència de milícies republicanes i les manifestacions d'anticlericalisme, "molestant als pacífics ciutadans", incrementaven -deia- els partidaris de "la facció". Però, a la vegada, Dalmases reconeixia no entendre el motiu de la queixa tradicional contra l'insufrible carga de los alojamientos, i escriurà galdoses pàgines delint-se per l'"animació" que l'exèrcit regular -els seus oficials, en particular- aportaven a la vetusta i avorrida Cervera d'aleshores.

El cor del nostre baró, ¿bategava per dos amors inconciliables, els galons de Tristany i els de l'oficialitat liberal? D'un cantó, escriurà Dalmases, "privacions i minves de la indústria i de l'agricultura, eren les naturals conseqüències de la guerra, i vingueren les més greus quan semblava que començava a lluir la bonança per la proclamació als camps de Sagunte d'Alfons XII". D'altra banda, l'opció de Tristany hauria pogut fer trontollar l'statu quo tant com ho desitjaven, en sentit contrari, els perillosos revolucionaris republicans. A La Cervera vuitcentista ens ha deixat una descripció esplèndida de l'esglai que va provocar la sobtada arribada, a la "ciutat senyora de liavors", d'un nou discurs polític-social subversiu (71):

"...caiguda i fugitiva Isabel II, triomfant la revolució, fou cremat son retrat de l'Ajuntament a la plaça Major; i per a fora gitar tota senyal de reialesa, uns quants exaltats volien fer caure la corona que sobremunta la façana de la Universitat; més tan forta està clavada que tingueren de desistir...

Una nit de mitjans de febrer de 1873, abans de sopar, sentirem un gran brogit al carrer, després els acords de l'Himne de Riego i de la Marsellesa i la resplandor d'atxes de cera. Era la comitiva que anava a la plaça Major a proclamar la República. Allí es digueren molts disbarats. Un conegut procurador, anys ha difunt, féu, entre altres, un predicot. Parlà de que d'allí endavant tots seriem iguals, de que no hi hauria quintes... de que es rebaixarien les contribucions i altres coses semblants. L'argument més fort, el que més impressionà la multitud, fou que d'allí endavant, i, mercès al nou regisme, tots menjariem pa blanc".

La "impressió" no vindria, probablement, pel fet de pronun^{ci}ar-se per primer cop la paraula igualtat, sinó per la nova significació que li donaven els nous discursos polítics igualitaristes. El reialisme plebeu havia tingut la seva noció d'igualtat. La condició de veí d'una ciutat com Cervera, "privilegiada -pels- reis", conferia una mena d'status comunitari que, segons la versió reialista plebea, esborrava internament les desigualtats estamentals -els privilegis fiscals de la noblesa desapareixien, per exemple-, mentre portes enfora els equiparava col·lectivament a qualsevol altra cèl.lula o estament privilegiat. Era una igualtat en el gaudi de privilegis, pròpia d'un món on la llibertat implicava un privilegi i no un dret: la intrínseca desigualtat i atomització polítiques de l'univers feudal i absolutista.

Això no vol dir que el discurs reialista plebeu ignorés totalment les vessants materials de la igualtat. La "igualació" po-